

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

FARO PUBLICATIE

Erfgoed is mensenwerk

Samen verder met Faro in de leefomgeving

Samengesteld door: Gábor Kozijn, Ankie Petersen
Met bijdragen van: Teun van den Ende, Marjan van
Gerwen, Nancy Jouwe, Janine Lenting, Sabine
Ticheloven, Sander Ummelen, Stephan Ummelen,
Elyze Storms-Smeets, Riemer Knoop

Erfgoed is mensenwerk

Samen verder met Faro in de leefomgeving

Colofon

Tekst: Gábor Kozijn, Ankie Petersen
 Teun van den Ende, Marjan van Gerwen, Nancy Jouwe, Janine Lenting, Sabine Ticheloven, Sander Ummelen, Stephan Ummelen, Elyze Storms-Smeets, Riemer Knoop
 Redactie: Michaela Hanssen, Gábor Kozijn, Ankie Petersen
 Eindredactie: Anne Versloot
 Foto omslag: Jeronimus van Pelt
 Locatie foto omslag: Brugwachtershuisje Draaibrug Dordrecht, project 'De eenzame rups, samen op zoek naar geluk' van Petra Roelofs
 Fotografie binnenwerk: Gemeente Rheden, Kim van Dam, Echt Rotterdams
 Erfgoed, Marlies Wessels, Jeroen Maters, Verdedig Noord, Nico Boink, Kees van der Veer, Titia de Zeeuw, Stephan Tellier, Berlinda van Dam, Spoorpark Tilburg, Kasteel Heeswijk, Gerard de Bruin, Erik Both, Lotti Hesper, Peter Ekels, Nancy Jouwe, Marijke Steenbergen, Spectrum, Sven Menschel, Jan van Dalen, Sem van der Wal, Jean Franssen, Simone Both, Sander Ummelen, Matthijs Hanenkamp, Annefleur Schut, John Kreukniet, Wilbert Bijzitter, SteenhuisMeurs, Jurjen Drenth, Jobbe Wijnen, IJ. Th. Heins, Jeronimus van Pelt, Kerkvernieuwers, Piet van de Meer, Verhalenhuis Belvédère
 Druk: Xerox, Den Haag
 Vormgeving: WIJZ werkt! Amsterdam

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2022

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
 Postbus 1600
 3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl
info@cultureelerfgoed.nl

Inhoud

Erfgoed is mensenwerk ~ Gábor Kozijn en Ankie Petersen	7
'We gaan het gewoon zelf doen' ~ Teun van den Ende	17
Met gebundelde energie ~ Marjan van Gerwen	39
Sporen van slavernij ~ Nancy Jouwe	47
Zelf aan de tekentafel ~ Janine Lenting	53
Aan de slag met Faro ~ Sabine Ticheloven	59
De 10 geboden van de Kerkvernieuwers ~ Ankie Petersen, Sander Ummelen en Stephan Ummelen	67
Kijkend naar mensen ~ Elyze Storms-Smeets	77
Let's dance ~ Riemer Knoop	85

Het project 'Geschiedenis in verhalen' organiseerde onder andere een busreis om verhalen te verzamelen bij de inwoners van Rheden.
Foto: Gemeente Rheden.

Erfgoed is mensenwerk

Participeren om iets moois te creëren

Cultureel erfgoed en de verhalen die ermee verbonden zijn, spelen vaak al een belangrijke rol bij de inrichting van de Nederlandse leefomgeving. Maar nu is ook de mens aan zet. Het Verdrag van Faro spoort overheden en bevolgen burgers aan intensief samen te werken – want erfgoed is immers van iedereen. Wat zijn de voordelen en valkuilen?

Door Gábor Kozijn en Ankie Petersen

Begin 2020 publiceerden onderzoekers van Wageningen University & Research een plan voor een klimaatbestendig en natuurlijker Nederland in 2120.¹ Een vergezicht, voor over honderd jaar. De verschillende onderwerpen die in dit toekomstbeeld aan bod kwamen, gingen over de mens en zijn leefomgeving, en alle vraagstukken die nu, of binnenkort, actueel zijn. Zoals klimaatverandering, droogte, hitte en zeespiegelstijging, de woningbouwopgave, energietransitie, wat we eten en hoe we reizen. Maar ook hoe onze steden, dorpen en landschappen eruit zullen gaan zien.

Het is een positief toekomstbeeld. Het laat een Nederland zien waarbij de traditionele ingenieursbenadering – waarbij elke uitdaging wel op te lossen is als we maar een oplossing vinden die slim genoeg is – is losgelaten. In plaats daarvan wordt een land zichtbaar waarin wordt meebewogen op natuurlijke processen van water, bodem en klimaat. Aanpassing als strategie en in harmonie met de leefomgeving staat centraal.

Maar wat heeft iedereen eigenlijk aan een toekomstbeeld dat ons honderd jaar de toekomst in schiet? Volgens de makers ervan is het op zijn minst een middel om de discussie aan te zwengelen over waar we als Nederlandse samenleving over een eeuw willen staan en wat er nodig is om

daar te komen. Aan doemdenken heeft niemand iets, wél aan concrete ideeën over wat er mogelijk is. Soms moet je nu eenmaal voor de troepen uitlopen, een sprong voorwaarts maken, om vervolgens te kijken hoe je die troepen de juiste richting op krijgt. Een idealistisch toekomstplaatje misschien, maar ook realistisch.

Kijkje in de keuken

Op dezelfde manier kijkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) naar de erfgoedpraktijk van participatie in de leefomgeving. Wat is een gewenst toekomstbeeld waarbij inwoner en overheid samenwerken om iets moois te creëren? Wat is ervoor nodig om dat te bereiken en wat kunnen de uitgangspunten van het Verdrag van Faro daarin betekenen? Wie lopen er voorop en hoe kunnen anderen in hun voetsporen treden?

Deze en andere kwesties komen voorbij in deze bundel vol praktijkvoorbeelden op het gebied van cultureel erfgoed, participatie en ruimtelijke kwaliteit. Ze geven een kijkje in de keuken van omgevings- en erfgoedprofessionals die met participatie bezig zijn en vanuit hun praktijk concrete ideeën aanreiken voor verbetering. Het doel is om (lokale) overheden en klasieke erfgoedorganisaties te inspireren en ze aan te sporen zelf invulling te geven aan de realisatie van een nieuwe manier

¹ 'Nederland in 2120', Wageningen University & Research, <https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Nederland-in-2120.htm>

Zonder mensen zijn er geen verhalen die verbonden zijn met een plek

Het industriële erfgoed van de NDSM-werf in Amsterdam voegde extra waarde en identiteit toe aan de gebiedsontwikkeling van deze plek.
Foto: ANP/Hollandse Hoogte/Kim van Dam.

van werken. De manier van werken 'in de geest van Faro'.

De mens centraal

Voordat we een blik werpen op de praktijkvoorbeelden, eerst nog wat theorie over de sector-factor-vectorbenadering die in 2014 door de toenmalige hoogleraren Erfgoed en Ruimte is geïntroduceerd. Bij 'sector' gaat het, kort gezegd, over behoud en restauratie van het monument. 'Factor' gaat over behoud door ontwikkeling en herbestemming, terwijl in de vectorbenadering veel is terug te vinden van werken op de manier van Faro. Die gaat om het inzetten van erfgoed en de verhalen die ermee verbonden zijn als katalysator voor ruimtelijke ontwikkelingen. Het erfgoed is daarbij steeds richtinggevend.

Met deze maatschappelijke beweging is in de rijksprogramma's Belvedere en Visie Erfgoed en Ruimte uitgebreid en succesvol geëxperimenteerd. Cultureel erfgoed – zowel materieel als immaterieel – bleek steeds het magische ingrediënt dat onmisbare extra waarde en identiteit toevoegt aan gebiedsontwikkelingen, denk aan de NDSM-werf in Amsterdam of het ENKA-gebied in Ede.

Faro borduurt op die benadering voort en biedt niet alleen een krachtige stimulans, maar voegt ook nog iets relevants toe. Namelijk het centraal stellen van de mens. Zonder mensen zijn er geen verhalen die verbonden zijn met een plek, geen *place* om te maken of geen échte waarde. Zonder mensen is er ook geen gemeenschap die zich inzet voor hun plek, die zich een plek eigen maakt en die weer meeneemt naar de toekomst.

Drijvende kracht

Het zijn dan ook de mensen die volgens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de centrale positie in de vectorbenadering moeten krijgen. Het is de erfgoedgemeenschap die het gebouw of de plek zijn waarde geeft. En de betrokkenheid of eigenaarschap die mensen voelen met een plek is vaak de drijvende kracht achter ontwikkelingen zoals Faro die voorstaat.

In deze bundel zijn daarvan mooie voorbeelden verzameld, zoals de Brugwachtershuisjes en de Klompenpaden. In een ander stuk zegt Elyze Storms-Smeets dat de sector-factor-vectorbenadering kan worden aangevuld met de actorbenadering. Daarbij zet zij eveneens de mens centraal, maar kijkt bovendien naar de historische verbondenheid die (groepen) mensen hebben met een gebied. En de mogelijkheden om ze een rol te geven bij ruimtelijke ontwikkelingen.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is samen met andere partners aan het nadenken hoe er in het beleid meer ruimte kan komen voor mensen, hun ideeën en het door hen gevoelde eigenaarschap bij een plek. Een van de instrumenten om invloed uit te oefenen op de eigen omgeving wordt de Omgevingswet. Veel gemeenten en burgerinitiatieven zijn vanuit hun eigen perspectief bezig met de vraag hoe de verplichte participatie bij bijvoorbeeld omgevingsvisies vorm gaat krijgen. Geen eenvoudige opgave. Maar duidelijk is wel, lees de voorbeelden in deze bundel, dat participatie prachtige resultaten kan opleveren.

Participatie kan prachtige resultaten opleveren

Meer vertrouwen

Maar hoe precies gaan inwoners, overheden en maatschappelijke organisaties er samen voor zorgen dat de kracht van burgerinitiatieven tot volle bloei kan komen? Door een meer open proces, met ruimte en begrip voor burgers. Participatie de tijd geven. Participatie als criterium bij aanbestedingen. Door laagdrempelige subsidiemogelijkheden. Meer vertrouwen in initiatiefnemers. Het recht om uit te dagen, spreken en bieden. De burger betrekken bij het bepalen van de onderliggende waarden van ruimtelijke ontwikke-

Burgerbetrokkenheid bij erfgoed heeft in Nederland een lange en rijke traditie

lingen, en ze niet alleen laten meepraten over de kleur van de stoeptegels.

Al die suggesties en aanbevelingen kwamen voorbij tijdens de RCE-verkenning naar de waarde van werken zoals Faro die voorstaat; om zo de betekenis van waardevolle plekken nog meer tot een onderdeel van de samenleving te maken. Om erfgoedgemeenschappen waar mogelijk ook écht eigenaarschap en zeggenschap te geven over hun erfgoed. En de kennis en vaardigheden om dat mee te nemen naar de toekomst die mensen voor zich zien.

Rijke traditie

In deze bundel zijn sprekende voorbeelden te vinden van de gezamenlijke verbondenheid van mensen met een plek – van de brugwachtershuisjes en herbestemde kerken tot een schurende slavernijwandeling in de Utrechtse

binnenstad. Die verhalen vormen de rode draad in deze publicatie. Samen met het beschouwende artikel van Riemer Knoop tonen die casussen een actuele beweging, daar waar erfgoed, participatie en de leefomgeving elkaar ontmoeten.

De praktijk van burgerbetrokkenheid bij erfgoed in de leefomgeving heeft in Nederland een lange en rijke traditie. De zorg voor monumenten en cultuurlandschap vindt voor een belangrijk deel zelfs zijn oorsprong bij betrokken burgers. Ondanks het feit dat medezeggenschap bij ruimtelijke ordening tijdens de twintigste eeuw altijd een thema is geweest, zeker bij erfgoed, is er een sterke verwijdering zichtbaar tussen professional en de gewone burgers. Erfgoed werd steeds meer gezien als bron voor ruimtelijke kwaliteit en meer en meer geïntegreerd in ruimtelijke ontwikkelingen. De rol van de gemeenschap die zich verbonden voelde met haar erfgoed was dikwijls nog klein.

Stevige stimulans

Met de Omgevingswet is participatie een prominent onderdeel van Omgevingsvisie en -plannen geworden. Provincies en gemeenten zijn verplicht participatiebeleid te maken. Dat is een stevige stimulans voor overheden om participatie vanuit erfgoed in de leefomgeving te versterken. Hoewel participatie in veel situaties een van de doelstellingen is geworden, zie je in de praktijk bij overheden, ontwikkelaars en ook klassieke erfgoedzorgers vaak nog een praktische uitvoering die weinig echt participatief is. Geregeld blijft het bij informeren of advies inwinnen bij burgers waar uiteindelijk weinig mee gebeurt.

Een erfgoedproject ‘hoog op de participatieladder’ zetten – denk aan goed in

het proces ingebedde advisering, gedeeld eigenaarschap en co-creatie – komt relatief nog weinig voor. Te vaak nog zijn burgerinitiatieven alleen succesvol als ze sterk meegaan in het bestaande denken

en doen van overheden en professionele organisaties. Al wordt participatie inmiddels wel meer en meer opgepakt, het kan altijd nog beter.

Broedplaats NDSM in de hallen van de voormalige scheepswerf in Amsterdam. Foto: ANP/ Hollandse Hoogt/ Kim van Dam.

Het verdrag vraagt om overheden die een integrale aanpak stimuleren

Drie principes

In onze vooruitblik naar de toekomst van erfgoedparticipatie in de leefomgeving komen in deze bundel praktijkvoorbeelden voorbij die verschillende ervaringen en verbeterpunten presenteren. Drie basisprincipes in het Verdrag van Faro kunnen daarbij dienen als handvatten voor andere organisaties en initiatiefnemers.

» Meer participatie in de leefomgeving

Participatie bij ruimtelijke ontwikkelingen staat bij veel erfgoedorganisaties en (lokale) overheden op de agenda, mede door de komst van de Omgevingswet. De praktijk laat zien dat de stimulering van participatie in de leefomgeving niet slechts een kwestie is van beleid veranderen, maar dat het een andere manier van werken vergt voor alle betrokken organisaties. Een manier van werken die gebaseerd is op wederzijds vertrouwen, op de autonomie van erfgoedgemeenschappen (door hun expertise te accepteren) en op flexibiliteit.

» Een open houding voor andere opvattingen

De wetenschappelijke en cultuurhistorische waarden van een erfgoedplek zijn al lang niet meer de enige factoren die bepalend zijn in erfgoedbeheer en behoud. Steeds vaker krijgen de mening, kennis en ideeën over erfgoed van gewone burgers een vaste plaats in de erfgoedpraktijk. Dat betekent een andere rol van de expert in het proces van erfgoed maken en beheren. De professional wordt gevraagd zich op te stellen als een teamspeler en facilitator, waarbij rekening moet worden gehouden met een divers en kleurrijk palet aan meningen en andere inbreng.

» Erfgoed als hulpbron inzetten

De leefomgeving staat voor de oplossing van diverse vraagstukken, zoals de groei of krimp van een stad of regio, energietransitie en waterbeheer. Cultureel erfgoed kan daarbij een positieve rol spelen. Richtinggevende vragen kunnen zijn: hoe kunnen kennis en de inzichten van bewoners en gebiedsgebruikers helpen bij de verbetering van de leefomgeving en vraagstukken rond bijvoorbeeld stadsvernieuwing? En welke rol is hier voor erfgoed weggelegd? Het Verdrag van Faro vraagt om overheden die een integrale aanpak stimuleren, waarin initiatieven rond erfgoed en ruimtelijke kwaliteit worden samengebracht. Dat doen ze door verschillende groepen gezamenlijk verantwoordelijk te maken voor en verantwoordelijkheid te geven over de omgeving waarin ze leven. Dat zijn mooie woorden, maar in de praktijk soms best lastig waar te maken. Zoals dat ook te zien is in het essay van Riemer Knoop en de praktijkvoorbeelden.

Vijf rode lijnen

Veel organisaties die bewoners en gemeenschappen willen betrekken, vinden het lastig om controle los te laten en écht eigenaarschap aan burgers te geven. Aan het einde van de rit zijn zij vaak degenen die (financiële) verantwoording moeten afleggen. En wat als dingen niet gaan zoals gepland? Aan de andere kant ondervinden bevlogen burgers en actieve (erfgoed)gemeenschappen vaak weerstand als ze op eigen initiatief nieuwe projecten of veranderingen in de leefomgeving aandragen. Want waar zijn de middelen om hen te ondersteunen, als de jaarplanning en het budget van de

organisatie of gemeente in kwestie al zijn dichtgetimmerd?

Naast de drie basisprincipes, die op verschillende manieren terugkomen in de praktijkvoorbeelden, zijn er nog vijf rode lijnen te ontwaren.

» De plek is het beginpunt

Iedereen die werkt met erfgoed in de leefomgeving werkt vanuit een plek. Dat klinkt logisch, maar het is goed om hierbij stil te staan. Het is deze plek die de basis vormt. Het is dáár, met alle bijbehorende kenmerken en betekenissen, waar mensen samen komen en bouwen aan hun stukje van een mooiere wereld. Waar herinneringen verhalen worden en de groep zich aan de plek en elkaar verbindt. Want het zijn de mensen, hun plek en de waarden die zij aan deze plek verbinden die de belangrijkste ingrediënten vormen voor een waardevolle leefomgeving. Maar dat gaat zeker niet vanzelf. En daar zegt Faro: zet erfgoed in om met elkaar het goede gesprek te voeren over de verschillen en hoe daarmee om te gaan.

» Mensen zijn de drijvende kracht

‘Erfgoed is mensenwerk,’ zegt ook Riemer Knoop in zijn hoofdstuk waarin hij reflecteert over het snijvlak tussen erfgoed, participatie en ruimtelijke kwaliteit. Erfgoed komt pas werkelijk tot leven wanneer er een gemeenschap is die er zorg voor draagt. De Kerkvernieuwers en Stichting Brugwachtershuisjes laten dat zien in hun eigen praktijk waarbij erfgoed een middel is om mensen bij elkaar te laten komen en met elkaar in gesprek te laten gaan. En het gedachte-experiment van Elyze Storms-Smeets neemt het ‘mensenwerk’ een stap verder richting

een actorbenadering. Wat kan die invalshoek betekenen voor de erfgoedsector?

» Knowhow – weten hoe het werkt

‘Leuk, erfgoedparticipatie, maar hoe dan?’ Dat is een veel voorkomende vraag bij overheden en instellingen die mensen bij hun projecten willen betrekken. Weten hoe je participatie op een waardevolle manier kunt inzetten bij verschillende onderwerpen of categorieën erfgoed is iets waarvoor mensen kunnen aankloppen bij ervaringsdeskundigen, zoals Stichting Brugwachtershuisjes of het project Sporen van Slavernij. Tegelijkertijd kunnen overheden en instellingen anderen juist weer helpen bij het begrijpen van bestaande institutionele processen. Door het delen van dit soort knowhow helpen we elkaar vooruit.

» Kansen van toe-eigening

De oude verhoudingen tussen burger en expert zijn langzaamaan voltooid verleden tijd. Steeds vaker zien we actieve bewoners die hun gevoelde eigenaarschap over hun leefomgeving willen omzetten in acties, en daarin hun weg proberen te vinden richting échte zeggenschap. Dat nieuwe spanningsveld creëert uitdagingen, maar ook kansen voor zowel initiatiefnemers als overheden. Op verschillende manieren laten de artikelen in deze bundel zien wat voor moois er kan ontstaan wanneer mensen de gelegenheid krijgen om zeggenschap te hebben over de omgeving waarin zij leven.

» Integraal werken

Is de erfgoedsector nog wel een sector te noemen? Steeds vaker zien we mensen verbindingen leggen tussen erfgoed en

Erfgoed komt pas tot leven als er een gemeenschap is die er zorg voor draagt

sociale thema's, of zien we ze erfgoedplekken inzetten om bepaalde maatschappelijke doelen te bereiken. Al maken verschillende voorbeeldprojecten ook duidelijk dat dat best moeilijk is. Integraal werken voert gelukkig steeds vaker de boventoon, doordat mensen met verschillende professionele achtergronden bij deze processen zijn betrokken. Denk aan de Kerkvernieuwers, met hun kennis over (onder andere) marketingcommunicatie,

Steeds vaker zetten mensen erfgoed in om maatschappelijke doelen te bereiken

of aan de werkzaamheden van BOEi, een organisatie die maatschappelijke meerwaarde hoog in het vaandel heeft staan.

Erfgoedparticipatie 2122

Op dit moment bevinden we ons in het proces van een mogelijke ratificatie van het Verdrag van Faro door de Nederlandse staat. Het verdrag daagt iedereen uit om met elkaar de toekomst van de leefomgeving vorm te geven – door middel van erfgoed. Hoewel deze bundel geen sluitend antwoord geeft op de vraag wat een gewenst toekomstbeeld van erfgoedparticipatie anno 2122 zou kunnen zijn, biedt het aanknopingspunten en navigatiemiddelen om Nederland op weg te helpen richting een toekomst van erfgoedparticipatie met nieuw elan.

Met ruimte voor onderzoek, experiment, het stellen van open vragen en een kwetsbare opstelling kunnen we deze toekomstbeweging ruimte geven. De initiatiefnemers in deze publicatie laten zien waar je zoal tegenaan kunt lopen en wat

succesformules zijn. Deze voorbeelden zijn bedoeld om iedereen die zich met erfgoed in de leefomgeving bezighoudt – of dat nu is als ambtenaar, wetenschapper, student, ondernemer of vrijwilliger – te stimuleren om in beweging te komen. Hopelijk zullen de praktijkvoorbeelden, aangevuld met de overpeinzingen van Riemer Knoop, de lezer inspiratie bieden en het beginpunt zijn om zelf met nieuwe energie en ideeën aan de slag te gaan.

Gábor Kozijn is deelprogrammaleider Faro Erfgoedparticipatie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ankie Petersen is zelfstandig ondernemer in erfgoed en de leefomgeving.

Zet erfgoed in om met elkaar het goede gesprek te voeren over de verschillen

Het project 'Echt Rotterdams Erfgoed' verzamelt het erfgoed van de inwoners uit Rotterdam en legt daarmee wijkcollecties aan. Het project ontrafelt zo het DNA van de leefomgeving en verbindt en inspireert Rotterdammers. Foto: Echt Rotterdams Erfgoed.

Een van de twee werkende viergangmolens krijgt een oorspronkelijk zomerhuis. De molenaar en zijn gezin woonden vroeger altijd in het huisje naast de molen. Foto: ANP/Marlies Wessels.

‘We gaan het gewoon zelf doen’

Burgers krijgen – of nemen – de ruimte

Bewoners van Nederland praten graag mee over de bestemming van erfgoed in hun directe leefomgeving. Vier projecten illustreren hoe hun initiatieven in de dagelijkse praktijk uitpakten. Veel overheden, zo blijkt, zoeken nog naar een nieuw evenwicht. Het Verdrag van Faro zou daarbij weleens een *game changer* kunnen zijn.

Door Teun van den Ende

Burgerbetrokkenheid bij erfgoed is niet nieuw, denk alleen al aan de inzet van talloze vrijwilligers en particuliere organisaties die erfgoed gebruiken, beheren en soms aankopen. Maar tot hoe ver strekt de zeggenschap van burgers, ook als ze niet zelf eigenaar zijn? Het Verdrag van Faro definieert cultureel erfgoed als ‘een groep van hulpbronnen geërfd uit het verleden waarmee mensen zich identificeren, onafhankelijk van het bezitten ervan’. Kortom, de hele samenleving mag erover meepraten, ongeacht wie de eigenaar is.

De gedachte dat alleen bestuurders en overheden besluiten nemen over de leefomgeving staat in Nederland al enige tijd ter discussie. Toch biedt de huidige dichtgetimmerde planologische praktijk maar mondjesmaat openingen voor burgerinitiatieven. Uitzonderingen voor ‘proeftuinen’ of ‘regelluwe zones’ die burgers met de overheid of wethouder afspreken, blijken vaak boterzacht, zeker als er geen juridische grond voor is. Bij cultureel erfgoed gelden vaak nog meer regels en liggen ruimtelijke interventies of nieuwe vormen van gebruik gevoelig.

Van overheden die het Verdrag van Faro willen omarmen, is een open en tegelijk waakzame houding nodig. Open, omdat burgers – meer dan nu het geval is – toegang tot informatie (zoals documenten en processen) dienen te krijgen.

Waakzaam, omdat de overheid in de gaten moet houden dat diezelfde burgers allemaal in het publieke belang horen te handelen. Het Verdrag van Faro vraagt hier ook aandacht voor, maar daagt ook uit ‘innovatieve werkwijzen te ontwikkelen voor samenwerking tussen de publieke autoriteiten en andere actoren’.

Die werkwijzen kunnen overheden helpen nieuwe evenwichten te vinden. Maar in de praktijk gaat dat met vallen en opstaan. Talloze voorbeelden van de inzet van actieve burgers getuigen daarvan. Vier daarvan worden in het eerste deel van dit artikel besproken: een zes kilometer lang stadspark, een stadsdeel waarvan een groep bewoners zich verzet tegen de oprukkende gentrificatie, een fort dat midden in de stad ligt en een tot broedplaats omgetoverd industrieterrein.

Waarom deze voorbeelden? Behalve de strijd voor publieke toegankelijkheid vormde de uitzonderlijke energie van burgers aanleiding om ze uit te lichten. En ze bieden inzicht in een aantal vragen dat in het slot van het tweede deel van het artikel aan bod zal komen: waarom zouden overheden burgers willen helpen bij de realisatie van hun initiatief? Zijn er (tijdelijke) uitzonderingen op beleid nodig, moeten ambtenaren anders gaan werken of zijn er simpelweg investeringen nodig?

Het Leidse Singelpark

Tweehonderd Leidenaren kwamen in de zomer van 2009 af op de aankondiging van een mysterieuze 'Stadszomernachtdroom' aan de rand van de Leidse binnenstad. Op uitnodiging van een aantal betrokken inwoners dachten ze mee over de culturele en ruimtelijke toekomst van de stad. Op die avond is het Leidse Stadslab ontstaan waaruit tientallen plannen zijn voortgekomen die hebben bijgedragen aan de vitaliteit van de stad.

Het grootste project, het zes kilometer lange Singelpark, is een burgerinitiatief van ongekende omvang. Niet alleen zijn de singels nu bijna helemaal publiek toegankelijk, het succes uit zich vooral in het dagelijks gebruik van het park, vertelt communicatiespecialist Jeroen Maters. Hij bedacht het plan met architect Fons Verheijen, landschapsarchitecte Michelle de Roo, stadshistoricus Cor Smit en specialist openbare ruimte Geert Crielaard. Samen met de gemeente werkten ze aan de uitvoering van het plan.

Voor Jeroen Maters en zijn mede-initiatiefnemers vormde de *High Line* in New York het voorbeeld: 'Vanaf het begin

hadden we eenzelfde torenhoge ambitie.' Hij verslond het boek dat Joshua David en Robert Hammond schreven over hun droom om van het grotendeels vergeten en ontoegankelijke spoorwegviaduct een openbaar park te maken. Zij zeggen daarin: 'The High Line now reminds us that extraordinary things are possible when creative people work together for the common good.'

Zes nieuwe bruggen

Inmiddels is de ambitie verwezenlijkt; in het Singelpark wandelen, hangen en sporten nu jaarlijks ruim één miljoen studenten, hondenbezitters, bootcampers, schoolkinderen en dagjesmensen. Zo'n 300.000 mensen lopen jaarlijks het 'rondje Singelpark' – over de zes nieuwe bruggen en door nieuwe en vernieuwde parkdelen aan de binnenzijde van de singelgracht. Het park dient als voorbeeld voor andere steden. 'Ook Oldenzaal en Gouda hebben nu hun eigen singelpark,' vertelt Maters.

En de erfgoedwaarde? Aan de hand van het Singelpark is (bijna) de hele Leidse stadshistorie na te vertellen. De fundering ervoor kwam in 1659 toen de vestingwallen en de singelgracht rondom de stad zijn aangelegd. In de negentiende eeuw verloor de verdedigingsstructuur zijn militaire karakter en is erop en eromheen verder gebouwd. Het park dankt zijn

succes niet alleen aan de krachtige singelstructuur, maar ook aan de variëteit aan plekken. Die nodigen uit tot gevarieerd gebruik en wisselen ook nog eens door de dag (en door het jaar) heen. Dat trekt verschillende groepen

gebruikers aan, waardoor het park nu echt de functie van een publieke erfgoedplek vervult.

'Duizenden Leidenaren hebben zich de afgelopen jaren ingezet voor het Singelpark, juist omdat het een burgerinitiatief is,' zegt Maters. Hij vermoedt dat alle schenkingen en de vrijwilligersuren bij elkaar opgeteld in de miljoenen euro's lopen. Zelf stak Maters er ook veel tijd en geld in. 'Vooral in het begin kostte het veel tijd en moeite om samen met de gemeente tot een goede samenwerking te komen. Iedereen was van goede wil en sommige ambtenaren vonden het gaaf en spannend, terwijl anderen het bedreigend vonden of bang waren de grip te verliezen. Het kostte veel moeite om hen het vertrouwen te geven dat juist de samenwerking met "professionele burgers" tot bijzondere resultaten zou kunnen leiden.'

In het Singelpark is de hele Leidse stadshistorie na te vertellen

'Als inwoners hun mede-inwoners vragen, dan komen er andere krachten los'

Breed gedragen

Team Singelpark van Stadslab Leiden richtte in 2012 de Stichting Vrienden van het Singelpark op. De stichting tekende een convenant met de gemeente en andere partijen, waaronder de Hortus Botanicus van de Universiteit Leiden, Museum Volkenkunde en de Meelfabriek. Samen zorgden ze voor de verdere voltooiing van het park, maar ook voor de programmering, het beheer en het onderhoud. De gemeente investeerde eenmalig 14 miljoen euro, aangevuld met een jaarlijks beheerbudget van 300.000 euro.

Het project toont aan dat samenwerking tussen burgers en overheid mogelijk is en tot breed gedragen plannen kan leiden. Al was veel afhankelijk van een groepje geïnspireerde en bevlogen kartrekkers. Maters: 'Als het een gemeentelijk project was geweest, dan hadden mensen waarschijnlijk zoiets gehad van:

jullie hebben ambtenaren, wij betalen al belasting, succes ermee. Maar als inwoners hun mede-inwoners vragen, dan komen er andere krachten los. Als je dan ook nog eens zegt dat je het langste, mooiste en spannendste stadspark van Nederland wilt aanleggen, dan verklaart de helft van de mensen je voor gek, maar denkt de andere helft: dát is spannend, dáár wil ik wel aan meehelpen.'

Loviumbrug, Singelpark Leiden. Foto: Jeroen Maters.

De Maresingel in het Leidse Singelpark. Foto: Jeroen Maters.

Massih Hutak wordt geïnterviewd over Verdedig Noord door AT5. Foto: Nico Boink.

Verdedig Noord

Waar het bij het Singelpark om de toegankelijkheid van (grotendeels) openbare ruimte ging, strijden stadsbewoners vaak ook voor de toegankelijkheid van wijken of zelfs een heel stadsdeel. Maar leidt dat ergens toe, gezien de huidige oprukkende vastgoedprijzen en losgeslagen woningmarkt? Is er nog iets over van de ruim honderd jaar oude Nederlandse traditie van volkshuisvesting? In veel buurten is sociale woningbouw ingeruild voor een ander 'woonproduct' waarmee de herinnering aan die traditie is verdwenen. Maar niet in Amsterdam-Noord. Daar wordt flink actiegevoerd tegen gentrificatie.

De krapte op de woningmarkt heeft een aantal wijken in het stadsdeel getransformeerd tot een gewilde woonplek die veel mensen 'van buiten' aantrekt. Een groep bewoners die zich betrokken voelt bij hun woonomgeving heeft zich nu verenigd in 'Verdedig Noord'. Ze verzetten zich tegen de gentrificatie, omdat het een proces van uitsluiting en verdrijving in gang heeft gezet dat verschillen tussen mensen vergroot.

Aan de tuindorpen, ooit bestemd voor arbeiders, zoals Nieuwendam, Oostzaan en de Van der Pekbuurt ontleent Noord zijn erfgoedwaarde, zegt Massih Hutak,

het bekendste gezicht van Verdedig Noord. 'Die dorpen zijn oorspronkelijk gebouwd op solidariteit, weerbaarheid en het opkomen voor eigen rechten.' Hij hoopt dat nieuwkomers zich hierover informeren en de verhalen over de buurten willen leren kennen. 'De knapste architecten gingen indertijd aan de slag voor de armste bevolking. We staan op de schouders van onze voorgangers en sluiten aan op de geschiedenis van Noord.'

Oude en nieuwe Noorderlingen

Verdedig Noord vindt daarom dat veranderingen en verbeteringen van Noord niet ten koste mogen gaan van mensen die hier al hun hele leven wonen. Maar omdat verdringing op de woningmarkt vooralsnog onverminderd doorzet, organiseert de actiegroep (ludieke) acties waarbij ze gebruik maakt van kunstuitingen, activisme en campagnes. Het doel is niet per definitie om nieuwkomers te weren, maar om bewustwording te creëren onder oude en nieuwe Noorderlingen zodat zij zich beter tot elkaar gaan verhouden.

Is het stadsbestuur ontvankelijk voor de protestacties van Verdedig Noord? Om de gemeente te verleiden tot een gesprek heeft de actiegroep een voorzet gedaan op zijn website, in de vorm van een participatieprotocol. Met daarin tien punten

De tuindorpen in Noord zijn oorspronkelijk gebouwd op solidariteit

'Opeens werd er naar ons geluisterd'

die moeten helpen toekomstige ontwikkelingen samen aan te pakken. Elk van de punten begint met: 'De gemeente...' En een ervan legt de nadruk op het definiëren van de rol(len) van bewoners. Dat zijn er in totaal vier: de rol van meebeslisser, coproducteur, adviseur en raadpleger.

Moed

Daaruit blijkt dat Verdedig Noord er niet tegen is dat de gemeente de leiding neemt zolang burgers maar inbreng hebben. Dat de gemeente hiervoor ontvankelijk is, bleek uit een bezoek van het college van burgemeester en wethouders in augustus 2021. Tijdens dat bezoek zegde burgemeester Halsema toe samen met de inwoners een langjarig integraal masterplan te ontwikkelen. Dat gaf moed, zegt Noorderling Eva Bollen: 'Opeens werd er

naar ons geluisterd en nu maar hopen dat dat ook zo blijft.'

De gemeente Amsterdam is inmiddels begonnen de uit de hand gelopen woningmarkt te beteugelen. Bijvoorbeeld door vanaf 1 april 2022 een zelfwoonplicht in te voeren voor woningen met een waarde tot 512.000 euro, met een verbod deze particulier te verhuren. Maar om de wijken in Amsterdam-Noord volgens de traditie van de volkshuisvesting weer toegankelijk te maken voor huishoudens die beneden modaal verdienen, zullen er meer verstrekkende maatregelen moeten komen. Het verzet van Verdedig Noord kan opgevat worden als een noodkreet die zich behalve op de gemeente, ook tot de nieuwe minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening richt.

De kunstenaars van United Paintings creëren een banner in Amsterdam-Noord voor de actiegroep Verdedig Noord. Foto: Verdedig Noord.

Het Fort van Hoofddorp

Een andere erfgoedplek ligt in Hoofddorp en in de Stelling van Amsterdam, onderdeel van het Unesco Werelderfgoed Hollandse Waterlinies. Zonder de toeloozende energie van specialist cultuureducatie Femme Hammer en architect Serge Schoemaker zou de recente transformatie van het verloederde fort bij Hoofddorp uit 1904 onmogelijk zijn geweest.

Hammer kwam tien jaar geleden op het idee het bouwwerk op te knappen: 'Niemand wist dat hier een fort lag. Ik dacht: daar moeten we wat mee. Ik vond dat het een plek moest zijn die van ons allemaal is, waar je spelenderwijs en niet museumachtig de geschiedenis meekrijgt. Nu nemen jongeren er films op, omdat het interieur zich zo goed leent voor een stoer avontuur.'

Door openingen aan weerszijden van het betonnen verdedigingswerk was de aarde door de jaren heen tot aan het plafond van het gangenstelsel binnengedrongen. Toch zagen Schoemaker en Hammer potentie in de plek aan de Geniedijk aan de rand van het centrum van Hoofddorp. In tegenstelling tot de meeste andere forten van de Stelling van Amsterdam bestaat het uit twee verdiepingen en biedt het voldoende ruimte voor diverse nieuwe functies. Met visualisaties en maquettes overtuigden ze geldschieters van hun plan.

Cofinanciering

Het doel van de herontwikkeling was niet alleen om de militaire functie ervan weer tevoorschijn te toveren, want daarmee zouden onvoldoende inkomsten te

Fort van Hoofddorp. Foto: Kees van der Veer.

Actieve burgers doen mee en voegen verhalen toe

'Met liefde zorgen ze voor hun fort en maken ook hun vrienden enthousiast'

behalen zijn. Om voor de subsidie van de provincie Noord-Holland in aanmerking te komen was cofinanciering nodig. Hammer benaderde de gemeente Haarlemmermeer om daarin te voorzien: 'De toenmalig wethouder zei tegen ons: als jij interessante mogelijkheden ziet om ook iets terug te verdienen dan help ik jou met het tekort.'

De gemeente betaalde mee op voorwaarde dat het geleende bedrag in de vorm van erfpacht in termijnen terugbetaald zou worden. In het fort werken nu verschillende ondernemers op gebied van dans, cultuur, educatie, werken, eten en feesten. Met de huur die zij betalen, wordt de lening van de gemeente over een periode van tientallen jaren terugbetaald.

Daarnaast zorgen veel vrijwilligers voor het fort. Een is verantwoordelijk voor het beheer van het groen, een tweede verzorgt rondleidingen. 'Met liefde zorgen ze voor hun fort en maken ook hun vrienden en familie enthousiast. Als mensen het gevoel hebben ergens bij te horen zijn ze trots. Dat geldt trouwens ook voor de kok die geld moet verdienen en voor de leerlingen van de dansschool,' zegt Hammer, die er zelf ook regelmatig openluchtvoorstellingen organiseert.

Fort van Hoofddorp. Foto: Titia de Zeeuw.

Verhalen toevoegen

Voor haar is de betrokkenheid essentieel bij het weer toegankelijk maken van het fort. Er is nu een erfgoedplek met betekenis voor de omgeving ontstaan. Hammer: 'Het heet officieel het fort bij Hoofddorp, maar wij hebben altijd gezegd: het moet het fort van Hoofddorp worden. Omdat je er daadwerkelijk binnenloopt en er zelf iets kunt ontwikkelen. Erfgoed- en cultuurorganisaties willen er nu bijvoorbeeld onderwijsprogramma's opzetten.'

De transformatie bevordert zo de sociale cohesie; actieve burgers doen mee en voegen verhalen toe. Maar is het fort een bewonersinitiatief of is het vooral toe te schrijven aan de professionele kennis van Hammer en Schoemaker? Hammer: 'We kwamen natuurlijk ook maar net kijken en waren totaal niet voorbereid op de lange weg die we moesten afleggen. Serge wilde een te gek ontwerp afleveren, terwijl ik wilde dat het van ons allemaal zou worden. Uiteindelijk is beide gelukt. Het monument is prachtig en de mensen blazen er energie in.'

GOUDasfalt

Die energie is ook te vinden aan een markante rafelrand van de Goudse binnenstad met een industrieel verleden. Een groep ondernemende Gouwenaars, allen vrijwilligers, transformeerde het industrieterrein aan de zuidzijde van de Hollandsche IJssel tot een locatie voor evenementen, horeca en kunst. De initiatiefnemers kenden elkaar van de organisatie van kleine publieksevenementen. Het terrein is nu bekend onder de naam GOUDasfalt. De naam is een woordspeling op de voormaligste eigenaar van het terrein, de N.V. Koudasfalt. Een stalen zwenkarm getuigt nog van het gebruik als asfaltcentrale en is door de initiatiefnemers als beeldmerk gekozen.

De initiatiefnemers van GOUDasfalt deden elders in Nederland praktijkkennis op door een bezoek te brengen aan De Ceuvel (Amsterdam), het Havenkwartier (Deventer) en andere vergelijkbare plekken. Daar leerden ze dat ondernemende bewoners die de plek tot leven hadden gewekt aanvankelijk geen formeel eigenaar waren. 'Dat betekent dus dat je vroeg of laat weer weg moet,' vertelde Herman Ruiter, de voorzitter van het GOUDasfalt-bestuur.¹

Gouden motie

Dankzij het volledige vertrouwen in elkaar, een door 769 Gouwenaars ondertekende petitie en een geslaagde crowdfundingactie wist GOUDasfalt de gemeenteraad te overtuigen het terrein aan te kopen en het aan hen te verhuren. Dat was geen vanzelfsprekendheid, legde Ruiter uit: 'Het was niet gelukt zonder een gouden motie van de ChristenUnie dat bewo-

ners betrokken moesten worden bij de herontwikkeling.'

De huur van 30.000 euro per maand verplichtte GOUDasfalt wel meteen een vaste stroom aan inkomsten te genereren. Om bezoekers te trekken is het belangrijk dat er regelmatig evenementen plaatsvinden. Ruiter kwam erachter dat het best lastig is om daar met de gemeente en de omgevingsdienst afspraken over te maken. 'Er is heel weinig duidelijk, bijvoorbeeld rondom parkeren.' Hoewel de gemeente zich constructief opstelt door GOUDasfalt op papier als

Een stalen zwenkarm getuigt nog van het gebruik als asfaltcentrale

'regelluwe zone' te behandelen, moet de stichting toch voor elke activiteit een vergunning of ontheffing aanvragen. Een tijdelijke ontheffing was niet mogelijk. Vanwege vermeend geluidsoverlast en strijdigheid met de normen in het bestemmingsplan lopen er inmiddels juridische procedures tegen de besluitvorming van de gemeente. Ruiter zei daarover: 'Het zou heel behulpzaam zijn als er daadwerkelijk sprake kan zijn van een regelluwe zone, want de rechter kijkt telkens alleen naar de formeel-juridische wetgeving.'

Hobbels

De stoeve besluitvorming valt het GOUDasfalt-bestuur zwaar, omdat ze veel tijd investeerde in het betrekken van omwonenden en belanghebbenden. Bijeenkomsten verliepen vaak in een

¹ Herman Ruiter overleed op 4 oktober 2021.

Een zomerse beachparty op het GOUDasfalt-terrein. Foto: Stephan Tellier, MediaWorks.

goede sfeer, maar als puntje bij paaltje kwam bleken er altijd weer hobbels te zijn. Met als gevolg dat vergunningen lang op zich lieten wachten of helemaal niet afgegeven werden. Peterpaul Kloosterman, een van de andere initiatiefnemers van het eerste uur, zegt: 'GOUDasfalt valt in geen enkel vakje bij de gemeente. Daardoor kun je het eigenlijk nooit helemaal goed doen.'

De gemeente kwam in het voorjaar van 2021 tot een afspraak met GOUDasfalt over het jaarlijkse maximaantal en het soort evenementen. Beide zijn (naar beneden) bijgesteld. Dat toont aan hoe het, ondanks degelijke basisafspraken met de gemeente, niet makkelijk is om te opereren in een praktijk vol regels als er vanuit de omgeving niet voldoende draagvlak is.

Het industrieterrein is getransformeerd tot een locatie voor evenementen, horeca en kunst

Fort van Hoofddorp is uitgegroeid tot een publieke erfgoedplek. Foto: Kees van der Veer.

Mooie dwarsdoorsnede

Aan de hand van de vier voorbeelden uit Leiden, Amsterdam-Noord, Hoofddorp en Gouda ontstaat een mooie dwarsdoorsnede van de ruimte die burgerinitiatieven krijgen – of nemen. Wat zijn hun overeenkomsten? In elk voorbeeld gaan initiatiefnemers gedreven, zelfbewust en geïnformeerd te werk. Met hun betrokkenheid bij de plek creëren ze draagvlak voor hun ideeën en krijgen ze verhalen te horen die buiten de wereld van de meeste ambtenaren blijft. Als bewoner hoor en zie je nu eenmaal meer.

Maar niet alle initiatieven kwamen even ver. De initiatieven Singelpark Leiden en het Fort van Hoofddorp zijn tot publieke erfgoedplekken uitgegroeid omdat beide moeilijkheden wisten te overwinnen en daarmee publieke erkenning oogstten. Al kostte het veel tijd, (geleend) geld en energie. De andere twee voorbeelden, Verdedig Noord en GOUDasfalt, behaalden kleinere 'zeges'. Het Amsterdamse stadsbestuur lijkt mede dankzij de protestacties meer te willen doen om de gentrificatie van de wijk af te remmen en om bewoners meer te betrekken bij de planvorming voor het stadsdeel. In Gouda ging de gemeente een eind mee in de energie van GOUDasfalt, maar loopt het initiatief nu aan tegen de beperkingen die diezelfde gemeente hen oplegt.

In de voorbeelden valt in elk geval een aantal punten op ten aanzien van de kenmerken en kwaliteiten van burgerinitiatieven bij erfgoedplekken.

- » **Rollen:** bij burgerinitiatieven zijn verschillende houdingen mogelijk, van vormgever die nieuwe plannen voor gebruik mogelijk maakt tot een

activistische opstelling. Op de ene plek is de overheid partner (geworden) van een burgerinitiatief, elders roepen burgers de overheid tot de orde omdat die in hun ogen onvoldoende doet om publieke belangen veilig te stellen.

- » **Positie:** bewoners die beschikken over een lange adem weten doorgaans een positie op te eisen. Omdat die positie zich midden in de samenleving bevindt, opereren ze per definitie in een sterk netwerk. Ziet de overheid hen niet staan of gaat ze aan hun belangen voorbij? Dan komen bewoners in opstand, als er tenminste initiatiefnemers zijn die publiciteit kunnen genereren, netwerken activeren en ideeën omzetten in actie.
- » **Veerkracht:** elk burgerinitiatief krijgt, behalve met steun van medestanders, te maken met weerstand. Die kan intern ontstaan, bewoners lopen vroeg of laat tegen hun eigen beperkingen aan van tijd, energie, ervaring of doorzettingsvermogen. Of bij omwonenden en omliggende bedrijven: niet iedereen kijkt immers hetzelfde tegen ontwikkelingen aan of wil zich coulant opstellen tegen overlast (geluid, parkeren, enzovoort).
- » **Professionaliteit:** bewoners zijn behalve burger, met een bepaalde culturele achtergrond en interesse, ook professional. Hun beroep bepaalt mede hoe ze naar de leefomgeving kijken. Dat wil nog niet zeggen dat ze per definitie over voldoende kennis beschikken van wetgeving of financiën, om maar iets te noemen. Al is de kans dat er bij een

collectief brede kennis aanwezig is groter dan bij een paar individuen.

Vooruitlopend op de rol die een overheid zou kunnen oppakken bij de ondersteuning van burgers zijn deze begrippen te zien als een mal voor samenwerking: als een overheid erin slaagt een contramale vorm dan kunnen burgers hun energie – in theorie althans – ongehinderd richten op de realisatie van hun ideeën.

Na de participatieprojecten in Leiden, Hoofddorp, Gouda en Amsterdam-Noord is het nu tijd om stil te staan bij de huidige aanpak. En hoe het Verdrag van Faro innovatieve werkwijzen mogelijk kan maken. Kunnen overheden burgers anders of beter helpen bij de realisatie van hun ideeën?

De vier voorbeelden laten zien hoe succesvol participatie is – of nog (net) niet is – in de jaren vóór het Verdrag van Faro, het erfgoedverdrag dat Nederland mogelijk binnenkort zal ondertekenen. Het is een van de manieren om meer ruimte voor initiatieven uit de samenleving te bieden in het beleid op gebied van erfgoed en ruimte. In hoeverre voorziet het huidige beleid daar eigenlijk al in?

Volgens Karim van Knippenberg, die promoveert in het Europese onderzoeksprogramma Open Heritage, hanteert Nederland, en ook Groot-Brittannië, al een liberale aanpak: 'Beide hebben een koploperspositie in burgerparticipatie ten opzichte van andere landen.' Hoewel Nederlandse overheden burgers dus ruimte gunnen, zijn er twee redenen die ervoor zorgen dat die ruimte, zowel letterlijk als figuurlijk, beperkt is.

Kunnen overheden burgers anders of beter helpen?

De eerste is de ondergeschikte positie van erfgoed in het Nederlandse grondbeleid. Erfgoedplekken kunnen hinderlijk in de weg staan van door winst gedreven sectoren als woningbouw, landbouw en industrie of van de infrastructuur en energievoorzieningen die daarvoor nodig zijn. In die context van ruimtelijke groei is het Belvederebeleid (1999-2009) bedacht, gestoeld op de tegengestelde begrippen behoud en ontwikkeling. De gedachte was dat erfgoed ruimtelijke ontwikkeling niet per definitie in de weg hoefde te staan als plannen zich maar lieten inspireren door de ontwerp- of gebruiksgeschiedenis van de plek.

Het leverde de erfgoedsector een positie als speler op en de ruimtelijke ontwikkeling ging er niet door op slot, een win-winsituatie dus. Maar het gevolg was dat erfgoedplekken op populaire ontwikkellocaties (waar de grondprijs flink omhoogging) ingekapseld raakten. Daardoor ontstond de economische druk om het verdienvermogen van het erfgoed op te voeren. Dat lukte bij een deel ervan wonderwel. Vooral bij industrieel erfgoed. Maar toen dat eenmaal herbested was, bleek de rest van het erfgoed, zoals kerken, forten, bunkers of molens, weinig mogelijkheden te bieden voor economisch rendement. Terwijl dat erfgoed voor de samenleving net zo goed van betekenis is. Alleen is er doorgaans geen private investeerder voor te vinden.

De tweede, meer figuurlijke uitleg van het gebrek aan ruimte, komt voort uit hetzelfde op economische groei gerichte ruimtelijk beleid. Enkele jaren na de beurscrash van eind 2008 leek er even sprake van een nieuwe houding in de planologie. Ontwikkelingen van

onderop, vaak geïnitieerd door buurtbewoners, bloeiden overal op. Hoewel veel wethouders de terugkeer van de couleur locale en de sociale cohesie enthousiast verwelkomden, gaven ze de ideeën uit de samenleving geen enkele status. Ook wisten weinig initiatiefnemers grond of panden te verwerven. Nu de vastgoedmarkt weer op volle toeren draait, staan burgers met ideeën voor hun buurt vaak machteloos.

Ruimer interpreteren

De economische dominantie in de ruimtelijke praktijk ondergraaft nu nog te vaak de culturele betekenisgeving van erfgoedplekken. Ze staan daardoor te ver af van de samenleving, terwijl juist die samenleving vorm en inhoud moet kunnen geven aan betekenissen en aan veranderend gebruik. Cultureel erfgoed is bij uitstek geschikt om uitdrukking te geven aan publieke waarden en gemeenschappelijkheid. Op dit vlak schiet het huidige Nederlandse erfgoedbeleid en de manier waarop overheden er uitvoering aan geven te kort.

Een van de manieren om die betekenisgeving mogelijk te maken, is door de geschiedenis van erfgoedplekken ruimer te interpreteren – zoals het Verdrag van Faro ook voorstaat. Waar burgers vaak op de proppen komen met verhalen of kennis van de ‘geleefde’ geschiedenis, hechten ambtenaren vaak meer waarde aan de ‘papieren’ geschiedenis – het oorspronkelijke ontwerp en de bouwhistorie van de plek. Beide interpretaties zijn valide, maar in de praktijk sluiten ze elkaar soms uit, bijvoorbeeld omdat er niet genoeg geld of ondersteuning is om de ideeën vanuit de samenleving te realiseren.

Ook Van Knippenberg ziet dat burgerinitiatieven in Nederland door overheden niet altijd met open armen ontvangen worden. Hij vermoedt dat die houding voortkomt uit de inrichting van de organisatie: ‘Weinig overheden bouwen flexibiliteit in processen in, waardoor ze automatisch top-down werken. Dan roept participatie juist weerstand op. Houd de optie open om een verhaal uit te breiden.’

Herken bevolgenheid

Hoe kan een overheid ondernemende burgers dan wel ondersteunen? Kristel Jeurink en Thijs van Mierlo van het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve Bewoners zijn ervan overtuigd dat het begint bij de herkenning van bevolgenheid bij bewoners. ‘Overheden kunnen hen ondersteunen door ruimhartig te zijn. Fondsvorming waarin ruim geformuleerd

is wat ermee gefinancierd kan worden, helpt ook. Een overheid kan zo voorwaarden scheppen en begeleiden, maar soms kan de overheid ook gewoon minder moeilijk doen en uitnodigend zijn.’

Een stimulerende houding vormt de basis van de vernieuwing van wetgeving in het ruimtelijk domein die gestalte krijgt in de Omgevingswet. De invoering van de wet biedt een kans voor overheden het evenwicht met burgers opnieuw uit te vinden. De wet steunt de verantwoordelijkheid om derde partijen, zoals omwonenden, bij een ontwikkeling vooraf te informeren of te betrekken. Welke vorm dit proces heeft schrijft de wet niet voor; daar moeten overheden hun eigen beleid voor maken.

Alleen, van de Omgevingswet mogen geen wonderen verwacht worden. Maar er liggen nog kansen in andere wetgeving:

Herbestemd industrieel erfgoed in Amsterdam. Foto: ANP/Hollandse Hoogte/Berlinda van Dam.

Voor de ontwikkeling van het Spoorpark Tilburg is het uitdaagrecht toegepast.

gemeenten kunnen sinds september 2020 via de Gemeentewet ook eigen regels opstellen om bewoners uit te nodigen deel te nemen aan besluitvormingsprocessen. Dankzij deze versterking van de wettelijke grond voor participatie zouden bewoners (meer) zeggenschap moeten kunnen krijgen over hun omgeving.

Uitdaagrecht

Het zogeheten uitdaagrecht (*right to challenge*) is daar onderdeel van. Kristel Jeuring: 'Met het uitdaagrecht kunnen inwoners hun gemeente verzoeken de uitvoering van een taak van de gemeente over te nemen, al dan niet met bijbehorend budget. Het gaat dan om het onderhoud van parken, het beheer van sportvelden of andere maatschappelijke voorzieningen.' In Nederland passen diverse gemeenten het uitdaagrecht toe, zo lopen er in Rotterdam veertien challenges. Aan elk goedgekeurd voorstel kent de gemeente ondersteuning en geld toe.

Net als de (nog in te voeren) Omgevingswet draagt het uitdaagrecht in potentie bij aan de zeggenschap van

burgers. Jeuring ziet om zich heen dat daar behoefte aan is: 'Vergis je niet, in Nederland zijn tien jaar geleden in de economische crisis veel mensen opgestaan die zeiden: we gaan het gewoon zelf doen.' Het uitdaagrecht is overgewaaid uit Groot-Brittannië. Jeuring, die daar enige tijd werkte, constateert dat initiatieven van ondernemende bewoners er talrijker zijn dan in Nederland. 'Mogelijk door de hogere urgentie. De bezuinigingen van de Engelse overheid waren fors en vooral de gemeenten kregen veel minder geld om te besteden. Toen namen bewoners het heft in eigen hand.'

De laatste pub

Het Britse uitdaagrecht is ingebed in een groter programma dat in 2015 begon met een budget van 150 miljoen pond: 'Met dat fonds kunnen gemeenschappen de aankoop van een gebouw financieren en collectief eigenaar worden,' vertelt Jeuring. Met dit 'recht tot koop' (*right to bid*) kunnen bewoners gebouwen veiligstellen. 'Dorpelingen verenigen zich bijvoorbeeld om de laatste pub in het dorp

te kopen als die dreigt te verdwijnen, vanwege de sociale functie. Het recht wordt vaak toegepast om iets te behouden, toch zie je dat bewoners na een paar jaar meer toekomstgericht gaan plannen.'

Met het recht tot koop is in Nederland nog geen ervaring. Wel heeft in het Leidse Singelpark en GOUDasfalt in Gouda het (opeisen van) zeggenschap door burgers geleid tot financiële toezeggingen van hun gemeenten. Daar ging veel tijd overheen: om aan elkaar te wennen, elkaars taal te leren spreken en vertrouwen op te bouwen. Slechts in een van de vier voorbeelden in dit artikel, het Fort van Hoofddorp, worden de initiatiefnemers op termijn eigenaar van de erfgoedplek. Dat lijkt een uitzondering op de regel, doorgaans is het moeilijk voor burgers om eigenaarschap van erfgoedplekken af te dwingen.

Ondertussen ontstaan vanuit de samenleving steeds vaker initiatieven die zeggenschap willen vertalen in eigenaarschap. Als burgers voor een (maatschappelijk) initiatief aanspraak willen maken op een gebouw of stuk grond, worden ze vaak uit de markt geprijsd door vastgoedondernemers die in staat zijn een hoger bod te doen.

Het goede voorbeeld

Toch is het een misvatting dat overheden verplicht zouden zijn grond of vastgoed aan de hoogste bidder te verkopen. Door voorwaarden te verbinden aan een verkoop kan een overheid invloed uitoefenen op het gewenste gebruik en daarmee ook op behoud of (ruime) interpretatie van erfgoedwaarden, zoals het Verdrag van Faro voorstaat. Zulke voorwaarden kunnen zelfs projectontwikkelaars en bewonersinitiatie-

ven, die nu vaak lijnrecht tegenover elkaar staan, ertoe bewegen met elkaar samen te werken. Terwijl een overheid ook investeerders kan vragen hun business case te richten op het publiek belang, en zich daarbij te baseren op ideeën van bewoners(groepen).

Zo'n verandering in het denken over eigenaarschap en publieke waarden kan bij gemeenten, maar ook binnen de rijksoverheid gestalte krijgen. Het Rijk verkoopt immers ook regelmatig vastgoed per opbod. In de publicatie 'De 21e eeuw begint nu' schrijft het College van Rijksadviseurs daarover: 'Het Rijk kan en moet zich losmaken uit de zelf opgelegde passieve opstelling die de deur noodgedwongen openzet voor de hoogste bidder, en de kans aangrijpen zelf het goede voorbeeld te geven.'

Dat een dergelijke 'maatschappelijke' manier van verkopen mogelijk is, bewijst de recente verkoop van een kazerne in Maastricht van het Rijksvastgoedbedrijf aan coöperatie Porthos Scharn en Porthos Vastgoed BV die er woonplekken voor kwetsbare jongeren realiseert.

Luisteren en oog hebben

Hoe zou de toekomst eruitzien als de overheden burgers met goede ideeën herkennen en begeleiden bij de realisatie ervan? Dat begint met luisteren en oog hebben voor de maatschappelijke waarden waar ze voor staan. Wie zijn de initiatiefnemers? Wat willen ze en waarvoor strijden ze? En welk draagvlak heeft hun initiatief in de omgeving? Gaat het alleen om het fysieke behoud van een (erfgoed)plek of beantwoordt het idee aan bredere doelen als toegankelijkheid of (volks)gezondheid? Initiatiefnemers die in staat zijn dergelijke betekenissen te

geven aan een plek dragen niet alleen bij aan gemeenschappelijkheid maar ook aan overheidsbeleid.

Dat is makkelijker gezegd dan gedaan. Probeer een initiatief maar eens op waarde te schatten als het nog in de prille beginfase zit. Toch zijn er aanwijzingen die behulpzaam kunnen zijn om de slagingskansen van een initiatief te beoordelen.

Het aanmoedigen van aandacht en liefde voor de leefomgeving begint vroeg

- » **Houding:** initiatiefnemers zijn gemotiveerd en werken vanuit de kracht van de plek.
- » **Positie:** initiatiefnemers redeneren vanuit een publiek belang, spreken een brede gemeenschap aan en zijn in staat die te mobiliseren.
- » **Weerbaarheid:** initiatiefnemers zijn in staat en bereid hun ideeën uit te leggen en beschikken over een lange adem.
- » **Professionaliteit:** initiatiefnemers beschikken over relevante expertise en kunnen integraal (sector overstijgend) werken.

Niet alleen de elite

Bij het op die manier selecteren van burgerinitiatieven lijkt het wel of ze aan het profiel van Superman moeten voldoen, wat niet de bedoeling kan zijn. Het Verdrag van Faro vraagt dan ook terecht aandacht voor 'met name jongeren en mensen in een achtergestelde positie'. De betekenisgeving van erfgoed door gemeenschappen beperkt zich immers niet tot een elite. Het aanmoedigen van

aandacht en liefde voor de leefomgeving begint vroeg, wat in het geval van erfgoed vraagt om inspiratie en nieuwe aanspreekvormen.

Een voorbeeld hiervan is de graphic novel, getiteld *Ken je stad, maak je stad*, ondersteund door de gemeente Rotterdam, verschillende fondsen en ondernemers. Het beeldverhaal volgt twee jonge hoofdpersonen die neergezet worden in het Rotterdam van 1270, bij de aanleg van de dam in de Rotte. Zij maken een tijdreis door zeven verschillende tijdsperiodes die Rotterdam hebben gevormd tot de stad die het nu is.

Een ander inspirerend voorbeeld is een educatieve game vergelijkbaar met een escape room, die vier Brabantse topmonumenten met behulp van 360-gradenfoto's digitaal oproept. Door vragen te beantwoorden over ambachten kunnen scholieren digitaal toegang krijgen tot plekken in de monumenten waar bezoekers in het echt niet mogen komen. Het erfgoedprogramma van de Provincie Brabant financierde de game.

Tot slot

Het artikel begon met vier praktijkvoorbeelden uit Leiden, Amsterdam-Noord, Hoofddorp en Gouda. De voorbeelden dienen ter inspiratie voor overheden hoe ze in het kader van het Verdrag van Faro burgers beter zouden kunnen helpen hun ideeën te realiseren. Die inzichten zijn hieronder samengevat in vier adviezen.

» **Help burgers initiatieven te realiseren**

Burgers zijn, mits georganiseerd rondom een sterk maatschappelijk initiatief, tot bijzondere dingen in staat.

Kasteel Heeswijk biedt samen met de 4 topmonumenten van Brabant een beleving aan over de bouw van monumenten en ambachten aan de hand van een VR Quest. De VR Quest is een interactieve speurtocht op zoek naar de mooiste ruimte van elk topmonument. Foto: Kasteel Heeswijk.

Of, zoals Jeroen Maters van Singelpark Leiden zegt: 'Als inwoners hun mede-inwoners vragen, dan komen er andere krachten los dan bij gemeentelijke projecten.' Daarnaast maakt de ontplooiing van ideeën in de eigen leefomgeving mensen trots en geeft ze het gevoel ergens bij te horen, wat weer bijdraagt aan de sociale cohesie.

» **Maak (tijdelijke) uitzonderingen op bestaand beleid, of maak nieuw beleid**

Met de huidige (smalle) interpretatie van beleid zijn burgers onvoldoende in staat hun energie op erfgoedplekken productief te maken. Een wethouder kan bijvoorbeeld een regelluwe zone afkondigen, maar dat moet dan ook betekenen dat vergunningen makkelijker worden afgegeven: wie A zegt moet ook B zeggen.

Daarnaast moet in wijken waar woningen zijn opgekocht door commerciële beleggers de erfgoedwaarde – die de bewoners voelen en uitdragen – weer boven rendement worden gesteld. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan, de hervorming van de woningmarkt zal tijd kosten. In de tussentijd kunnen overheden (via het uitdaagrecht, een maatschappelijke verkoop van grond en vastgoed, of zelfs de invoering van het recht tot koop) burgers in staat stellen beheer en eigenaarschap over hun wijk terug te nemen.

» **Probeer andere vormen van werken uit**

In de praktijk blijken ambtelijke processen nu (onbedoeld)

hindernissen op te werpen voor burgerinitiatieven. Een belangrijke oorzaak is dat processen te weinig flexibel zijn en daardoor een top-downkarakter hebben. Dat is niet nodig als ambtenaren met bewoners afspraken zouden maken over vormen van participatie, zoals het protocol dat Verdedig Noord ontwikkelde. Overheden kunnen ook zelf de stap zetten om bewoners te vragen naar hun rol. En 'soms kan de overheid ook gewoon minder moeilijk doen en uitnodigend zijn', aldus Kristel Jeuring en Thijs van Mierlo van het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve Bewoners.

» **Investeer in erfgoedplekken**

Op sommige plekken zijn initiatiefrijke burgers al in staat om geld te versieren, zoals bij het Fort van Hoofddorp waar het financiële tekort is gedekt door de gemeente. Dat bedrag wordt uit

de huurinkomsten over langere tijd terugbetaald. Investeringshoeven niet altijd vooraf, maar kunnen ook na verloop van tijd worden gedaan, zoals de gemeente Leiden deed bij het Singelpark.

Bovendien kunnen overheden ook via hun (eigen) vastgoed of grond het maatschappelijk gebruik van erfgoedplekken stimuleren, in plaats van ze aan de hoogste bidder te verkopen. Door een iets minder hoge opbrengst (of erfpachtcanon) op de koop toe te nemen, dienen investeerders en bewoners met elkaar het publieke belang, in plaats van dat ze elkaar de tent uitvechten.

Teun van den Ende is oprichter van Werkplaats Erfgoed. Hij schrijft, onderzoekt en voedt het (online) debat over de transformatie van stad en landschap.

Soms kan de overheid ook gewoon minder moeilijk doen en uitnodigend zijn

Suppen in het Singelpark Leiden. Foto: Jeroen Maters.

Brainstormen over de plannen van Stichting Brugwachtershuisjes bij de Spanjaardsbrug. Foto: Stichting Brugwachtershuisjes.

Met gebundelde energie

Nieuw leven voor brugwachtershuisjes

Al meer dan tien jaar zet Stichting Brugwachtershuisjes zich onvermoeibaar in voor de herbestemming van al die waardevolle, vaak lege gebouwtjes aan het water. Inmiddels heeft bijna tien procent een functie gekregen als galerie, hotelkamer, kiosk of kapsalon. Soms in combinatie met een bedieningspaneel voor noodsituaties.

Door Marjan van Gerwen

Brugwachtershuisjes zijn in veel steden en landelijke gebieden onopvallend maar onmisbaar cultureel erfgoed. Dankzij de menselijke maat van de huisjes verbinden en activeren ze bij voorbijgangers hun persoonlijke herinneringen en verhalen uit het verleden of juist enthousiasme en ideeën voor de toekomst. Die gebundelde energie – of het nu gaat over behoud, herbestemming of tijdelijk ander gebruik – en de lokale betrokkenheid bij (stedelijk) cultureel erfgoed zijn van grote waarde.

In een tijd dat stad en land snel veranderen, zouden overheden en andere eigenaren die huisjes aan het water moeten zien als onmisbaar kapitaal om tot een leefomgeving te komen waarin iedereen kan meedoen. Daar is een integrale manier van werken voor nodig waarbij participatie een uitgangspunt is in plaats van een extraatje.

Nieuwe bedrijvigheid

In Nederland zijn ongeveer duizend brugwachtershuisjes waarvan de oorspronkelijke functie is vervallen omdat de bedie-

ning op afstand is geplaatst. Inmiddels heeft bijna tien procent een nieuwe functie gekregen als galerie, hotelkamer, kiosk of kapsalon. Soms in combinatie met een bedieningspaneel voor noodsituaties. Kiezen voor de herbestemming van een brugwachtershuisje vergroot de meerwaarde voor de directe omgeving. Want nieuwe bedrijvigheid in een huisje trekt niet alleen de aandacht van omwonenden en voorbijgangers, ze voelen zich er ook meer bij betrokken en het maakt actief onderdeel uit van de (stedelijke) dynamiek.

Het sociaal-maatschappelijke aspect van de nieuwe functie zou dus een belangrijke rol moeten spelen bij de keuze voor een nieuwe huurder of gebruiker. Om die reden raadt Stichting Brugwachtershuisjes altijd aan om naast de eigenaar (gemeente, provincie of Rijkswaterstaat) ook een of meer lokale (bewoners)organisaties bij de plannen te betrekken.

Gelukkig bevatten de meeste voorstellen van initiatiefnemers de intentie om met het huisje de verbinding te zoeken

Zomers zie je er altijd fietsers afstappen in de hoop dat ze er een ijsje kunnen kopen

De Blauwe Parel – I

Sinds de opening van het brugwachtershuisje de Blauwe Parel bij de brug over de Tarbeloservaart (Dochteloo, Noordoost-Nederland) is het een komen en gaan van mensen aan dit kruispunt tussen het stadscentrum en de weg naar Nefterink. Voor een dagelijks bakje koffie voor wie wacht op de belbus, als handige ontmoetingsplek of toeristisch fietsknooppunt. De groenvereniging van Nefterink houdt er een maandelijks spreekuur en tijdens de jaarlijkse kunstroute is het huisje een vaste plaats voor een kleine expositie of installatie.

De coöperatie van bewoners en ondernemers in Dochteeloo heeft dat mooi voor elkaar gekregen. Door weinig regels en rompslomp kan iedereen met een idee van het huisje gebruikmaken en voor even brugwachter zijn. Het gebouwtje is inmiddels een sieraad bij dit knooppunt in de stad. Het is keurig onderhouden en de architectuur komt volop tot haar recht.

Het is bijna niet voorstelbaar dat het meer dan vijf jaar heeft leeg gestaan, nadat de brug niet meer vanuit het huisje werd bediend. Zonde dat het in die periode zo verpauperd raakte: graffiti, zwerfvuil en af en toe een ingegooide ruit. Gelukkig is het huisje nu weer een levendige spil en schakel in de lokale gemeenschap dankzij de gezamenlijke inspanning van een groepje actieve bewoners.

Iedereen met een idee kan voor even brugwachter zijn

met de buurt of omgeving. Veelal vanuit een persoonlijke fascinatie of verbondenheid met lokaal erfgoed. Die gedrevenheid zorgt voor een enorme draagkracht en kapitaal waar de overheid (als eigenaar van de huisjes) zuinig op zou moeten zijn. Helaas vinden ze nu nog vaak geen gehoor bij de eigenaren. Dat is wonderlijk als je bedenkt dat veel gemeenten hoog opgeven van het belang van bottom up-initiatieven en de ambitie hebben om eigenaarschap zoveel mogelijk bij de burgers te leggen.

Veel kennis en informatie

Stichting Brugwachtershuisjes zet zich sinds 2012 in voor de herbestemming en het hergebruik van lege brugwachtershuisjes in Nederland. Dankzij diverse (culturele) projecten, onderzoeksopdrachten, beheer en eigen inzet heeft de stichting veel kennis en informatie verzameld en een uitgebreid en divers netwerk opgebouwd. Ook wordt de organisatie vaak benaderd door geïnteresseerden, mensen met een gloedvol plan en eigenaren (gemeenten of andere overheden).

Het werk van de stichting draait voor het grootste deel op de inzet van vrijwilligers. De ambities van de stichting zijn in een drietal categorieën onder te verdelen:

- » projecten voor herbestemming, adviesdiensten voor derden;
- » beheer en exploitatie van lege huisjes in samenwerking met andere organisaties;
- » het KennisLab voor initiatiefnemers en netwerken rondom hergebruik van brugwachtershuisjes.

Deze drie punten versterken elkaar. Projecten vestigen op een laagdrempelige manier de aandacht op het bestaan van

brugwachtershuisjes. In de relatie met een gemeente bieden ze vaak mogelijkheden om samenwerking verder te verkennen. De stichting ondersteunt en faciliteert anderen in hun projecten, bouwt zo kennis op en vergroot haar netwerk. Via de website (www.brugwachtershuisjes.nl) wordt die kennis weer ontsloten voor andere geïnteresseerden. Ze zorgen samen voor een steeds stevigere basis voor overeenkomsten waarmee het beheer van de herbestemde huisjes bij de stichting wordt neergelegd.

Interessante dubbelrol

De stichting heeft een interessante dubbelrol in het streven naar herbestemming van brugwachtershuisjes. Ze fungeert vaak als intermediair tussen bewoners en lokale erfgoedorganisaties en overheden; tegelijkertijd is de stichting zelf ook een platform en netwerk van mensen die zich vaak vrijwillig voor de huisjes inzetten. De betrokken vrijwilligers hebben kennis en ervaring op diverse terreinen: techniek, omgeving, verkeer, 'placemaking', kunst en cultuur, geschiedenis, sociaal ondernemen.

Dankzij die diversiteit in achtergrond van het bestuur en de vrijwilligers, in combinatie met hun eerdere ervaringen, begrijpen ze de taal van de verschillende partijen en dragen ze bij aan een goede verbinding om tot een gezamenlijk aanpak voor herbestemming te komen.

Krachten bundelen

Stichting Brugwachtershuisjes voelt zich thuis bij de uitgangspunten van het Verdrag van Faro. Onder andere door de her- en erkenning van de werkwijze van de stichting die is gebaseerd op onder-

De Blauwe Parel – II

Gelukkig nam de gemeente met het opstellen van de Omgevingsvisie voor de zuidelijke buurgemeenten (Nefterink, Dochteeloo en Vierink) het behoud van lokaal erfgoed integraal op in haar beleidsvisie. Het was niet verrassend dat de afdeling toerisme als eerste aan de bel trok over de staat van het huisje en de mogelijkheden om het op te knappen en weer in gebruik te nemen. Het ligt namelijk prachtig op de route van Vierink naar Nefterink. En zomers zie je er altijd fietsers afstappen in de hoop dat ze er een ijsje kunnen kopen of hun bidon met water kunnen vullen.

Het was voor het eerst dat de gemeente met zo'n vraag uit 'onverwachte toeristische hoek' te maken kreeg. Dat was even schakelen, hoe moest ze in deze situatie de integrale aanpak goed toepassen? Voor een brugwachtershuisje? Waren er geen urgentere zaken? De dienst brugbeheer, die verantwoordelijk is voor de bediening van de bruggen in de stad, zag aanvankelijk geen heil in de plannen.

De bediening van de brug gebeurde niet meer vanuit het huisje, maar in nood moest dat natuurlijk wel kunnen. Dus het bedieningspaneel mocht niet weg, maar ook niet door anderen gebruikt kunnen worden. Ook de deur binnen de slagbomen leek geen veilige situatie op te leveren. En wat halen we als gemeente op de hals als we iedereen er iets over laten zeggen?

Brugwachtershuisje Zwijndrechtsebrug in Dordrecht. Foto: Gerard de Bruin.

Het brugwachtershuisje aan de Lage Erfbrug in Rotterdam dient inmiddels als koffiekiosk en verkooppunt van lokale producten uit Delfshaven. Foto: Erik Both.

steuning van (burger)initiatieven en lokale netwerken voor ander gebruik en herbestemming van brugwachtershuisjes. Dat doet onze organisatie door krachten te bundelen, contact te leggen tussen verschillende partijen en obstakels op te ruimen tussen het vaak sector georganiseerde beheer en onderhoud van eigenaren (Rijkswaterstaat, provincies en gemeenten). Zo probeert Stichting Brugwachtershuisjes gezamenlijke ambities te realiseren.

Die eensgezindheid viel ook op bij de regionale netwerkbijeenkomsten, die met subsidie vanuit het Faro-programma van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2021 door de stichting is georganiseerd. Initiatiefnemers, erfgoedorganisaties, ondernemers, eigenaren en andere belanghebbenden kwamen bij elkaar in Amsterdam, Zwolle, Den Bosch en Den Haag en wisselden kennis en enthousiasme uit. De deelnemers ontdekten concrete kansen en legden de kiem voor nieuwe samenwerkingsverbanden.

Kennis en ervaringen delen en vergroten is belangrijk om met elkaar de herbestemming van brugwachtershuisjes te doen slagen. In het KennisLab worden kennis, praktijkervaring en inspiratie gebundeld en toegankelijk gemaakt voor anderen. Daarnaast is er tijd en aandacht nodig om de verbindende kracht van de brugwachtershuisjes echt tot z'n recht te laten komen. Het is een complex proces en vraagt van alle betrokken partijen steeds weer nieuwe inspanningen. Door de dubbelrol (bottom up-initiatief én schakel tussen initiatiefnemers en eigenaren) is Stichting Brugwachtershuisjes in staat om met meer partijen in gesprek te gaan om tot een gemeenschappelijk doel te komen.

De Blauwe Parel – III

Maar de Blauwe Parel is natuurlijk niet het eerste brugwachtershuisje waar de roep om een nieuwe invulling aan de orde is. De beleidsmedewerkers van de afdeling toerisme en van brugbeheer hadden weleens gehoord van de Stichting Brugwachtershuisjes die meer afweet van brugwachtershuisjes en ook in andere situaties eigenaren en initiatiefnemers verder helpt om ideeën voor herbestemming te realiseren.

Door het contact met Stichting Brugwachtershuisjes en de inzage in hun rol bij projecten en advies en ondersteuning in andere gemeenten, leerde het projectteam (van gemeente-ambtenaren, lokale culturele ondernemers en een afvaardiging van de bewoners) al snel dat het belangrijk is om voordat je in actie komt de voor- en nadelen van niets doen, sloop en herbestemming op een rij te zetten. Om daarna samen met lokale en regionale erfgoed- en bewonersorganisaties in kaart te brengen welke verwachtingen en voorwaarden de verschillende betrokkenen hebben bij het toekomstige gebruik van het brugwachtershuisje. Inclusief de meerwaarde ervan voor de gemeenschap.

Tegelijkertijd is het nodig samen de technische uitdagingen, zoals de noodbediening, op te lossen en te onderzoeken hoe het met de draagkracht in de gemeente zit, wie het 'eigenaarschap' op zich zou kunnen nemen, wat de herbestemming kan opleveren op het gebied van duurzaamheid, werkgelegenheid, cultuur of veiligheid en hoe je zo'n heel proces het beste kunt faseren. En niet op de laatste plaats hoe en wie verantwoordelijk worden voor de financiering van de herbestemming op de korte en langere termijn.

Los technische uitdagingen, zoals de noodbediening, samen op

De Blauwe Parel – IV

Dit vrolijk stemmende verhaal van de Blauwe Parel is helaas fictief. Wat zou het toch een mooi voorbeeld zijn geweest als de herbestemming van de Blauwe Parel zo integraal en in samenwerking met bewoners, ondernemers en samen met Stichting Brugwachtershuisjes was gerealiseerd. Dit fictieve voorbeeld bevat zeker elementen die de stichting op het pad van de herbestemming van brugwachtershuisjes tegenkomt. Maar nog niet zo mooi op elkaar afgestemd, gelijkwaardig en vanuit een gemeenschappelijk perspectief. We zetten ons er onafgebroken voor in zodat dit ideaalbeeld in de toekomst meer regel dan uitzondering wordt. Elk huisje biedt een nieuwe kans.

Wat zou het toch een mooi voorbeeld zijn geweest

De overdracht van de sleutel van het brugwachtershuisje van de Oude Tolbrug in Voorburg door Floor Vermeulen, gedeputeerde van de provincie Zuid-Holland, aan gebruiker en coach Arjan uit de Bosch. Foto: Lotti Hesper.

Groeiende belangstelling

Vaak ligt het accent in de relatie met de gemeenten of provincies nog te veel op het ontzorgen van hun rol als eigenaar. Een gezamenlijk doel, met participatie als uitgangspunt, versterkt de positie van de lokale betrokkenen. Ook de stichting zou daar baat bij hebben. Nu de belangstelling voor herbestemming van brugwachtershuisjes groeit, wordt er ook steeds vaker een beroep op de stichting gedaan.

Naast het 'om niet' in beheer geven van een herbestemd huisje in hun eigen gebied zouden gemeenten eveneens een bijdrage kunnen leveren aan het vergroten van de bewustwording van herbestemming op grotere schaal. Door bijvoorbeeld hun huisjes op de plattegrond van de stichting te zetten – zie de website www.brugwachtershuisjes.nl. Dat zou in een oogopslag de volle omvang van dit bijzondere erfgoed in beeld brengen.

Ook zou het verschil maken als kleine (vrijwillige) erfgoedorganisaties als onze stichting kunnen meeliften op de kracht van grote meer kapitaalkrachtige erfgoedorganisaties. Die kunnen met relatief weinig moeite een springplank zijn door bijvoorbeeld faciliteiten te bieden voor administratief werk, een podium te bieden bij conferenties en netwerken te delen.

Gezamenlijke agenda

Een belangrijke stap zou zijn als de herbestemming van brugwachtershuisjes – en ander vergelijkbaar 'klein' erfgoed – integraal wordt opgepakt en opgenomen in gemeentelijke Omgevingsvisies. Dan wordt die bekeken vanuit verschillende relevante beleidsterreinen. Dat doet recht aan de overlap op sociaal, fysiek, cultureel en economisch terrein waarvoor

de huisjes van belang zijn. Een integrale benadering vergroot de kans dat herbestemming eerder op een gezamenlijke agenda terechtkomt.

Relevante partijen zijn zo gelijktijdig en vroegtijdig betrokken. Dat genereert meer creativiteit om te komen tot een duurzame betekenis. Ook de technische uitdagingen (de toegang binnen de slagbomen en naar de brugkelder, de beperkte ruimte voor toeloop van veel mensen, de aansluiting op het riool en parkeerplekken voor fietsen en auto's) kunnen vanuit een gemeenschappelijk perspectief vaak makkelijker worden opgelost.

Met de ratificatie van het Verdrag van Faro wordt de deur pas echt opengezet om de verbindende kracht van brugwachtershuisjes in te zetten voor de toekomst. Komt dat zien!

Marjan van Gerwen is voorzitter van Stichting Brugwachtershuisjes.

Camping Koffietent. Het brugwachtershuisje aan de Orthenbrug in Den Bosch is sinds 2015 in beheer bij de Stichting Weeshuisjes. Foto: Peter Ekels.

Sporen van slavernij

Samen wandelen door Nederlandse steden

Bij stadswandelingen langs gebouwen die te maken hebben met de slavernij wisselen deelnemers hun kennis en ervaring uit met de gids en de rest van de groep. Zo leert iedereen van elkaar. Het resultaat: een bredere kijk op het Nederlandse koloniale verleden – met ruimte voor emoties.

Door Nancy Jouwe

Samen een wandeltour doen: in Nederland zijn veel mensen die zich aanbieden als wandelgids en kunnen vertellen over de geschiedenissen of wetenswaardigheden van een bepaalde stad, wijk of museum. Het werkt eenvoudig: de gids vertelt, de deelnemers luisteren en stellen eventueel een vraag. Sommige rondleiders proberen zo interactief mogelijk te zijn, waardoor er meer dynamiek in de groep ontstaat. Soms lukt dat, soms ook niet.

Iedereen kent deze wandelingen en heeft misschien weleens een keer meegelopen of als gids opgetreden. Daardoor zijn er allerlei associaties verbonden aan dergelijke tours, bijvoorbeeld dat het om de inhoud gaat en dat samen wandelen daarbij het middel is. Bij een participatieve wandeltour werkt het op essentiële punten net even anders: het wandelen/bewegen is geen middel, maar een doel op zich.

Samen wandelen/bewegen door de stad – het kan ook met een boot – zorgt ervoor dat de groep een proces ingaat waarbij de geschiedenis van (in ons geval)

de slavernij niet alleen daadwerkelijk wordt gekoppeld aan de bouwwerken in de stad. 'Het wordt veel echter en komt dichterbij,' zoals de directeur van een Utrechts museum het onlangs formuleerde. En niet alleen dat, er is ook ruimte voor emoties.

Verbazing en schaamte

De gids faciliteert bij zo'n participatieve rondleiding de kennisuitwisseling. Deze persoon heeft inhoudelijke kennis en vertelt verschillende verhalen, maar is niet alwetend en geeft bewust ruimte aan deelnemers zodat ook zij kennis kunnen delen. Op die manier worden de gedeelde verhalen een gezamenlijke geschiedenis.

Nog belangrijker is dat de gids fungeert als begeleider die zich ervan bewust is dat deelnemers niet alleen kennis vergaren en delen, maar ook een proces ondergaan dat affectieve en emotionele kanten kent: woede, verbazing, schaamte, nieuwsgierigheid, weerstand. Dat betekent dat diegene oog moet hebben voor en ruimte dient te geven aan die gevoelens, door ze te benoemen en erover in gesprek te gaan.

Gedeelde verhalen worden een gezamenlijke geschiedenis

Juist deelnemers met actieve herinneringen en familieverhalen kunnen iets overbrengen

Jennifer Tosch tijdens de Black Heritage Amsterdam Tour. Foto: Nancy Jouwe.

Een ander vertelt dat zijn voorouder een slavenhouder was

De gids begeleidt bewust een meervoudig proces: gezamenlijk doelbewust wandelen in een gebouwde omgeving, waar ruimte is voor de uitwisseling van kennis en emoties.

Reis door de ruimte en tijd

Om te beginnen is een wandeling, in tegenstelling tot andere vormen van participatief samenzijn, makkelijk te organiseren. Iedereen kan meedoen, mits mobiel genoeg. De kracht van eenvoud, samen wandelen, is het beginpunt. Tijdens de wandeling vindt een reis door de ruimte en tijd plaats waarbij vier eeuwen stads-geschiedenis voorbijkomen. De omgeving wordt daardoor anders ervaren: een pand waar een deelnemer ooit college volgde of als schoonmaker werkte, krijgt opeens een andere betekenis, een andere lading.

In de antropologie is samen wandelen een onderdeel van de methodiek en wordt het ingezet als een participatieve methode, onder andere omdat het een toegankelijke manier is van samen leren in relatie tot de omgeving. Ook in de filosofie is wandelen een belangrijke manier om zich van de omgeving bewust te worden, zoals het klassieke werk van Michel de Certeau laat zien.¹

In de beeldende kunst (en andere kunst disciplines) is samen lopen door de stad een groeiende vorm van uitwisseling: de beeldende kunstopleiding van de HKU, de KABK in Den Haag en de zomerschool van kunstinstelling BAK – Basis Actuele Kunst (na het Centraal Museum het grootste kunstinstelling van Utrecht) maken hier gebruik van.²

Impact

Ook de Mapping Slavery-wandeltours in diverse steden maken gebruik van de wandeling als participatieve methode om stadsbewoners bewust te maken van de meerstemmigheid van hun gebouwde omgeving. Welke sporen van kolonialisme verleden zijn er te zien en hoe is dat verleden gekoppeld aan gebouwen? De wandelingen worden bezocht door mensen die normaal gesproken niet snel een museum binnenstappen.

Juist het samenkomen van verschillende mensen in de wandeltour, met vaak een diversiteit in leeftijd, klasse, gender en etniciteit, draagt bij aan een goed en intercultureel gesprek. Participatie werkt hier als een kwalitatief proces omdat de Mapping Slavery-wandeling impact genereert. Regelmatig krijgen we van deelnemers terug dat ze na de wandeltour de sporen van slavernij en kolonialisme nooit meer *niet* kunnen zien.

Samen luisteren en kijken

Nu er is vastgesteld wat een participatieve wandeling oplevert, is het nuttig om wat uitgebreider in te gaan op hoe de uitwisseling van kennis tijdens een stadstour plaatsvindt en wat dat teweegbrengt bij de deelnemers.

De gids presenteert en positioneert zichzelf allereerst bewust wat betreft kennis, etniciteit, in relatie tot het onderwerp en nodigt iedereen in de groep uit om zich actief op te stellen. De gids biedt daartoe een lens aan, een bepaalde manier van kijken naar de stad. Aan het begin van de wandeling vraagt de gids de deelnemers wat ze weten over de geschiedenis van de slavernij en controleert daarna tijdens de wandeling hoe ze zich verhouden tot

wat ze zien en horen, ook door op non-verbale signalen te letten (niemand wordt gedwongen tot een gesprek).

De wandelaars luisteren en kijken samen met de gids waardoor ze gaan leren, ervaren, voelen en ook bijdragen. Zo ontstaat stap voor stap een proces waarin deelnemers via de slavernij-geschiedenis de gebouwde omgeving koppelen aan verschillende informatie, kennis en ervaringen die de wandelaars en gids uitwisselen. Ze vormen uiteindelijk een samenhangend verhaal. De duur van de wandeling, de discussies, de samenstelling van de groep en de kennis die mensen delen, bepalen het uiteindelijke resultaat.

Eduard van Akaboa jr.

Zo vertelt de een bijvoorbeeld over het feit dat Angolezen goede metaalbewerkers zijn en om die reden gewild waren, terwijl de ander meedeelt dat hij een voorouder heeft die een slavenhouder was, en durft dat te zeggen ondanks zijn gène. De volgende is zo geraakt door het verhaal over zijn eigen woning – het is waargebeurd – dat hij een sierraam laat maken ter nagedachtenis van degene die er eerder woonde (Eduard van Akaboa jr. in Utrecht). En stadsbewoner nummer vier deelt zijn verbazing dat er zoveel over de slavernijgeschiedenis terug te vinden is in zijn stad Utrecht. De voorbeelden laten zien dat de deelnemers niet alleen kennis delen, maar ook een ervaring, en van elkaar leren.

In het Verdrag van Faro staat: *every person has a right to engage with the cultural heritage of their choice, while respecting the rights and freedoms of others.*

¹ Zie de invloedrijke publicatie van Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley/Los Angeles: University of California Press) uit 1984, en vooral zijn hoofdstuk 'Walking in the City'.

² Zie bijvoorbeeld de uitgave 'Walking as a research method': www.kabk.nl/agenda/walking-as-a-research-method-publication-launch

Er kan soms zelfs iets ontstaan wat als helend wordt ervaren

De aandacht voor slavernijgeschiedenis brengt niet alleen aan het licht hoe Nederlanders eeuwenlang mensen in de koloniën in levenslange gevangenschap hielden en hen hun menselijkheid afnamen. Maar ook dat die geschiedenis resoneert in hedendaagse sociale verhoudingen, bijvoorbeeld via racisme.

Die aandacht kan helpen bij het nadenken over hoe we met elkaar omgaan. Daarnaast is het voor de postkoloniale nazaten, over wier geschiedenis van migratie het in feite gaat, heel belangrijk dat erkend wordt dat slavernij een onderdeel is van de Nederlandse geschiedenis en dat die bovendien is terug te vinden in menig gebouw.

Ervaringen en gevoelens

De participatieve wandeling over het slavernijverleden genereert een samenspel tussen ratio en gevoel. Historische kennis wordt vergroot en uitgewisseld en daarbij gebeurt het regelmatig dat deelnemers sensaties of emoties ervaren.³ Een wandelaar met een achtergrond waar de slavernijgeschiedenis centraal staat (bijvoorbeeld bij Afro-Caribische Nederlanders of Afro-Amerikanen) reageert vaak anders dan iemand die weinig of geen connectie heeft met het slavernijverleden. Juist deelnemers met actieve herinneringen en familie verhalen kunnen tijdens de wandeling iets overbrengen en meegeven aan iemand die deze kennis en ervaring niet heeft.

Geregeld (maar zeker niet altijd) geven witte Nederlanders aan dat ze het lastig vinden iets te voelen bij de Nederlandse slavernijgeschiedenis. Dat heeft te maken met een gebrek aan kennis, maar ook met het feit dat ze de geschiedenis van de slavernij niet ervaren als Nederlandse

geschiedenis, omdat die nooit uitgebreid aan de orde is gekomen op school.

Boos op de gids

In de beginperiode van de wandelingen in Utrecht en Amsterdam waren er soms heftige reacties.⁴ In Amsterdam werd een deelnemer, die zelf actief is in de erfgoedwereld, boos op de gids. Hij vond dat het verhaal van de stadstour 'te gevaarlijk' was, iets wat Nederlanders niet zouden accepteren en weerstand zou oproepen. Een andere was zelfs bang dat de gids 'opgepakt' en het land uitgezet zou worden omdat ze een geschiedenis vertelde die mensen niet willen horen. Inmiddels blijkt dat deze angstreacties ongegrond waren.

Door het samenspel van verschillende sensaties en gevoelens en de aanwezigheid van verschillende soorten deelnemers kan het empathisch vermogen groeien, zeker bij deelnemers voor wie deze geschiedenis nog abstract is. In de gezamenlijke deelname en uitwisseling kan soms zelfs iets ontstaan wat als helend wordt ervaren door individuele deelnemers of zelfs door de groep. De gids, als verhalenverteller en begeleider, versterkt dat proces.

³ De Utrechtse wandeling is ontwikkeld in 2011 door Kosmopolis Utrecht i.s.m. het Centre for Humanities van de Universiteit Utrecht. Kosmopolis Utrecht stimuleert via kunst, cultuur en erfgoed een interculturele dialoog, d.m.v. co-creatie en participatie. De Black Heritage Amsterdam Tours is ontwikkeld in 2012/2013 en gebruikt de inhoud van de *Gids Slavernijverleden Amsterdam* (LM Publishers, 2014).

⁴ In Amsterdam zijn de wandeltours begonnen in 2012-2013, door Jennifer Tosch; in Utrecht in 2011 door het Sporen van Slavernij Utrecht-project.

Enorm potentieel

Nederlanders zijn in het algemeen nog trots op hun koloniale geschiedenis zoals recent onderzoek aantoonde van Yougov.⁵ Er lijkt nog weinig en soms zelfs geen besef te zijn van de gewelddadige impact van die koloniale geschiedenis op miljoenen mensenlevens over de wereld heen.⁶ Juist de erfgoedsector heeft hier een taak. De relevantie van die geschiedenis mag meer vorm krijgen in erfgoedprogramma's. De tentoonstelling *De slavernij* in het Rijksmuseum (in juni-augustus 2021) liet al zien hoe groot de behoefte aan erfgoed-educatie op dit gebied is.

De gebouwde omgeving heeft een enorm potentieel om dat verhaal te ver-

tellen. De stad dient als archief. Daar gezamenlijk doorheen lopen met een gids die kennis over de onbekende en complexe geschiedenis van de slavernij deelt, maar ook uitnodigt tot reflectie en uitwisseling, stimuleert een participatief proces dat bij deelnemers allerhande emoties oproept. Zo wordt samen door de stad wandelen een bijzondere ervaring.

Cultuurhistoricus Nancy Jouwe werkt als freelance onderzoeker, docent, spreker en schrijver op het gebied van het Nederlandse koloniale en slavernijverleden.

⁵ <https://yougov.co.uk/topics/international/articles-reports/2020/03/11/how-unique-are-british-attitudes-empire>

⁶ <https://www.trouw.nl/nieuws/helpt-nederlanders-trots-op-zijn-koloniaal-verleden-b5553db7/>

Zelf aan de tekentafel

Participeren in Ede

Het Klompenpad in Ede is er voor wandelaars, cultuurliefhebbers én kinderen. Een mooi voorbeeld van een project waarbij verschillende doelgroepen van hun lokale erfgoed kunnen genieten. Hoe is dat gelukt en wat kan iedereen ervan leren?

Door Janine Lenting

Je gaat op weg en je neemt mee: een rugzak met proviand, een water- en winddichte jas, een verrekijker – want vogels spotten – en stevige wandelschoenen. Zo begint een wandeling op een van de vele Klompenpaden: bijzondere routes over onverharde paden, boerenland en historische wegen in de provincies Gelderland of Utrecht – zie www.klompenpaden.nl. Lokale agrariërs en bewoners zorgden ervoor dat iedere wandelaar er kan genieten van de rust en een omgeving vol cultureel erfgoed.

Ook de Klompenpaden rond Ede en de buitengebieden zijn een succes. Ze zijn het resultaat van een mooi samenspel tussen de gemeente, inwoners en Cultura (hét centrum voor kunst en cultuur in Ede) en adviesbureau Spectrum (voor maatschappelijke vraagstukken in Gelderland). Maar de paden zijn niet alleen bedoeld voor liefhebbers van natuur en cultuur, zo klonk al gauw in de kringen van de initiatiefnemers. De lokale betrokkenheid mocht groter en andere doelgroepen waren ook welkom. En dat is gelukt.

Zo is er een speciaal project voor kinderen van de basisschool ontwikkeld. Ze wandelen bijvoorbeeld langs boerderij De Harscamp van Anton Kröller en zijn vrouw Helene Kröller-Müller, de beroemde kunstverzamelaarster, en onderweg horen en zien ze meer over de geschiedenis van de omgeving in tien filmpjes. Laagdrempelig en aansluitend bij de leefwereld van deze groep.

Zoveel mogelijk mensen

Het Klompenpadenproject vindt aansluiting bij het beleid van de gemeente, in die zin dat haar erfgoedbeleid erop gericht is om 'zoveel mogelijk mensen erfgoed te laten beleven'. De gemeente Ede stelde hiervoor geen uitgebreid doelgroepenbeleid op, maar vraagt zich steeds af wie de doelgroep is bij welk project en of mensen daadwerkelijk bereikt worden. Eén doelgroep wil de gemeente heel specifiek benaderen: de jeugd. Hiervoor worden de samenwerking met scholen gestimuleerd. Het project van de Klompenpaden sluit daar goed op aan.

Inwoners krijgen echt de kans om hun stem te laten horen

Wandelaars op het Klompenpad in Ede. Foto: Marijke Steenbergen.

Rik Winsemius, manager bij Cultura, is zich bewust van de waarde van participatie in erfgoedprojecten: 'Lokale bewoners zijn trots op hun cultureel erfgoed, ze voelen zich er verantwoordelijk voor én nemen die verantwoordelijkheid. Dat zien we ook bij de jaarlijkse herdenkingen bij het Airborne-monument op de Ginkelse Heide, waar elk jaar de helden en veteranen van Operatie Market Garden worden geëerd. Veel mensen voelen zich betrokken bij de geschiedenis van de regio. Samen willen ze de luchtlandingen van 1944 herdenken en beleven.'

Sinds 2018 is Cultura de centrale organisatie die zich in de gemeente bezighoudt met erfgoedparticipatie, in overeenstemming met het erfgoedbeleid van de gemeente zoals in de publicatie 'Erfgoed maakt Ede!' is beschreven. Dat wil niet

Hoe zorg je ervoor dat een participatieproject verder gaat dan alleen een informatieavond?

zeggen dat de ambtelijke organisatie van de gemeente niets meer met erfgoedparticipatie te maken heeft. Sterker, met de komst van de Omgevingswet in 2023 zal het aandeel in participatie vanuit de gemeente alleen maar groeien omdat het een verplicht onderdeel wordt. Niet alleen op het gebied van cultureel erfgoed, maar op alle onderwerpen die zich in de leefomgeving afspelen.

Obstakels

De ambtenaren van de gemeente Ede hebben, net als de medewerkers van Cultura, een groot besef van de waarde van (erfgoed)participatie, maar geven ook aan obstakels te ervaren om zich vanuit hun rol als ambtenaar met zulke processen bezig te houden. Ze vragen zich vaak af hoe de verplichte participatie bij ruimtelijke ontwikkelingen straks moet worden vormgegeven. Dat is niet omschreven in de Omgevingswet, maar is aan de gemeenten zelf om te bepalen.

'Dat levert natuurlijk discussie op binnen de gemeente,' aldus Martin van Bleek van het Gelders Genootschap. 'Een gemiddelde projectontwikkelaar heeft al gauw de houding van: je nodigt de buurtbewoners uit, vertelt je verhaal, geeft ze een kop koffie en dan heb je geparticipeerd. Om het maar even zwart-wit te stellen.' Het zou kunnen helpen, zegt hij, om met elkaar vast te stellen welke minimeisen je stelt aan participatie en welke methoden je hierbij wilt gebruiken.

Marleen Hoekstra-Schulte van de gemeente Ede: 'Bewonersparticipatie klinkt als iets logisch en waardevols om te doen. Maar het is ook een flinke uitdaging. Wat doen we dan precies, en hoe pakken we het aan? Concrete adviezen of handvatten vanuit de overheid zouden hierbij kunnen helpen.'

Positieve invloed

De Omgevingswet vraagt om een nieuwe rol van ambtenaren. Naast de specialis-

tische kennis over hun vakgebied klinkt nu de roep om steeds nauwer en opener samen te werken met burgers en organisaties, en daarbij een meer faciliterende houding aan te nemen. In de gemeente Ede wordt gezegd dat ze actief aan draagvlakverbreding en publieksvoorlichting wil doen. Het is zinvol als de samenleving beter begrijpt waaróm de gemeente bepaalde besluiten neemt. Of waarom iets wel of niet op een andere manier is aangepakt. Een participatieve benadering kan daarbij van positieve invloed zijn.

Dat is interessant, want hoewel er wordt aangegeven dat er regelmatig participatief wordt gewerkt, lijkt het in de praktijk van de gemeente Ede nog vaak te blijven steken op het niveau van informeren. Dat is in bepaalde situaties een logische keuze, maar aan de andere kant zouden er aantrekkelijke samenwerkingen kunnen ontstaan rondom belangrijke thema's binnen het erfgoed en de leefomgeving door de inwoners meer te betrekken.

Wat zou er voor de ambtenaren van de gemeente Ede nodig zijn om dat te kunnen bereiken? Het antwoord vanuit de medewerkers klinkt eenduidig: meer tijd en ruimte om participatie mogelijk te maken. Op dit moment gaat de meeste tijd van de Edese ambtenaren van de afdeling monumentenzorg naar hun

wettelijke taken. Daardoor is er maar beperkte tijd over voor andere projecten, zoals de Klompenpaden. Dat is – ook met de Omgevingswet in aantocht – hét knelpunt. Participatie kost (vaak) meer tijd, dus hoe zorgt de gemeente ervoor dat een participatieproject verder gaat dan alleen een informatieavond?

Zo vroeg mogelijk

Adviesbureau Spectrum, dat heeft onderzocht hoe de participatie vorm heeft gekregen bij het Klompenpadenproject, vindt het belangrijk dat inwoners een belangrijke rol krijgen in het proces om zo echt eigenaarschap en zeggenschap uit te kunnen oefenen en gelijkwaardig samen te werken met bijvoorbeeld de gemeente. Het gaat immers om de leefruimte van de inwoners.

Hoewel participatie vaak meer tijd kost is het ook effectiever, zo is de ervaring van Spectrum. Aan het einde van een project blijkt vaak dat er juist minder tijd nodig was. Het is belangrijk om inwoners zo vroeg mogelijk bij het proces te betrekken. Vooralsnog zijn er nogal wat gemeentelijke plannen waarbij achteraf nog veel hersteld of veranderd moet worden om ze uiteindelijk meer te laten aansluiten bij de leefwereld van de inwoner.

Cultura in Ede heeft bij de filmpjesroute

Onderweg op het Klompenpad in Ede (3x). Foto: Spectrum.

Beter in de beginfase een stevige discussie dan achteraf een grote teleurstelling

een aantal lokale historische kringen mee laten denken en hun suggesties in de filmpjes verwerkt. Wel geeft die organisatie aan dat ze het bij een vervolg net anders zouden doen. Rik Winsemius: 'In de loop van dit project hebben we geleerd dat het een goed idee is om bewoners er nog eerder bij te betrekken, en meer zeggenschap te geven over de keuzes. Zo kan een erfgoedproject meer impact hebben en méér doelgroepen bereiken.'

Kortom, beter in de beginfase een stevige discussie over de verwachtingen dan achteraf een grote teleurstelling en frustratie. Voor de gemeente heeft het als bijkomend voordeel dat het draagvlak voor een plan toeneemt waardoor het proces soepeler verloopt en dus meer kans van slagen heeft.

Flexibele houding

De medewerkers van de gemeente Ede geven aan dat het soms lastig is om participatie praktisch uit te voeren. Hun invulling ervan uit zich vaak in informeren ten behoeve van draagvlakverbreding. Op zich is daar niets mis mee. Participatie is er in diverse vormen en de een is niet per se beter of slechter dan de ander.

Het is wel belangrijk om je te realiseren dat verschillende participatievormen een ander doel dienen, zeggen de ervaringsdeskundigen van Spectrum. Zo dient een informatieavond over een onderwerp dat al vaststaat een ander doel dan een interactieve buurtsessie over een stuk grond waarvoor het plan nog onduidelijk is.

Essentieel is ook dat een organisatie zich bij inwonersparticipatie flexibel moet opstellen, aldus het advies vanuit Spectrum. Door inwoners vroegtijdig te betrekken kunnen er heel andere ideeën

uitkomen dan was voorzien. De oorspronkelijke plannen zouden daardoor een andere wending kunnen krijgen, of totaal overboord kunnen worden gegooid. Als daar ook ruimte voor is binnen de eigen organisatie, ga dan vooral écht aan de slag met participatie. Dan kan iedereen zelf ervaren wat het betekent om met elkaar de wereld om ons heen vorm te geven. Spannend bovendien, want het kan zomaar betekenen dat de inwoner aan het roer komt te staan en de gemeente de regie moet loslaten.

Iedereen denkt mee

Cultura heeft bij het project over de Klompenpaden rondom Ede advies gevraagd aan de historische kringen en inwoners van het dorp Harskamp die een grote affiniteit met erfgoed hebben. Dat is een lekker begin. Die groepen weten maar al te goed wat erfgoed inhoudt en welke wetenswaardigheden en verhalen naar voren mogen komen langs de route.

Voor een volgende wandeling zou het een goed streven zijn om ook een aantal mensen of groepen te betrekken dat minder voor de hand ligt. Zoals de dorpsraad of kinderen van een basisschool. Dat noemt Rik Winsemius ook als verbeterpunt. De scholen deden nu wel mee, maar het zou nog mooier zijn als scholen ook zeggenschap hebben over de inhoud.

Door mensen mee te laten denken die normaal niet actief bezig zijn met erfgoed krijg je andere en verfrissende ideeën. Ze kijken met een andere bril en helpen om een project beter aan te laten sluiten bij de wensen en behoeften van alle inwoners. Hierdoor breng je al vroeg in het proces mensen in aanraking met participatie en erfgoed – dat verlaagt de drempel om

straks zelf een kijkje te nemen en meer te weten te komen over erfgoed én te ervaren dat erfgoed dichterbij is dan gedacht.

Voor de toekomst

De Omgevingswet biedt een interessante uitdaging voor gemeenten. Hoewel die nog niet echt invloed lijkt te hebben op de participatie van inwoners in de gemeente Ede, vraagt het van ambtenaren scherp na te denken over de manier waarop ze inwoners mee willen laten denken en doen. Aan de andere kant krijgen inwoners de kans om zelf aan de tekentafel te zitten en hun stem te laten horen.

Het Klompenpad in Ede is dan wel een kleinschalig voorbeeld van inwonersparticipatie, maar het zijn juist dit soort projecten die ervaringen opleveren die waardevol zijn voor de toekomst waarin de Omgevingswet participatie verplicht maakt. Door met elkaar erover te praten kunnen twijfelende ambtenaren hopelijk over de streep worden getrokken om een participatieve aanpak ook toe te passen bij grootschalige ruimtelijke uitdagingen waar we als maatschappij voor staan – zoals klimaatverandering, dorpsgroei of -krimp.

Door adviezen van inwoners serieus te nemen, neem je hén serieus. Zo krijgen ze meer zeggenschap over hun eigen leefomgeving, raken meer betrokken en kunnen zelf bijdragen aan oplossingen. En uiteindelijk is dat een win-winsituatie.

Janine Lenting is adviseur bij Spectrum, adviesbureau voor maatschappelijke vraagstukken in Gelderland.

Eén doelgroep wil Ede heel specifiek benaderen: de jeugd

Kinderen ontdekken de natuur rondom het Klompenpad in Ede. Foto: Sven Menschel.

Aan de slag met Faro

Zes ervaringsdeskundigen vertellen

Het gedachtegoed van Faro sijpelt sinds 2019 langzaam door de herbestemmingsprojecten die BOEi heeft gedaan. Participatie met burgers en erfgoedgemeenschappen ziet de organisatie als een kans om monumenten van nog meer sociaal-maatschappelijke betekenis te laten zijn. Hoe is dat precies gegaan?

Door Sabine Ticheloven

BOEi is hét praktijkvoorbeeld van hoe een activistisch burgerinitiatief zich ontwikkelde tot een erfgoedorganisatie zonder winstoogmerk. Gevestigd in het Onze Lieve Vrouwe ter Eem Klooster in Amersfoort, is BOEi inmiddels adviseur, ontwikkelaar en belegger ineen. Dat is best uitzonderlijk in de vastgoedwereld, waar je meestal of het een of het ander bent. Zodoende beheert BOEi het hele herbestemmingstraject van het begin (een advies over haalbaarheid van herbestemming) tot het einde (het vinden van nieuwe huurders voor de exploitatie).

Of het nu gaat om het cultureel erfgoed door te geven aan toekomstige generaties door middel van restauratie en herbestemming, of door een nieuwe maatschappelijke betekenis toe te voegen, de verhalen van deze plekken te vertellen en ze voor iedereen toegankelijk te maken. BOEi omarmt het Verdrag van Faro omdat erfgoedparticipatie goed aansluit bij de ambitie om sociaal-maatschappelijk nog relevanter te worden. Want, hoe breder het draagvlak onder de bevolking voor de herbestemming, des te groter de kans

op een langdurige exploitatie van het gebouw. Het gaat daarbij niet alleen om de stenen, met het traject 'Mensen vertellen over monumenten' komen omwonenden en oud-gebruikers eveneens aan het woord. Wat weten ze over het gebouw en hoe hebben ze het beleefd?

BOEi bestaat nu meer dan een kwart eeuw en is eigenaar van zo'n honderd monumentale objecten, verspreid over heel Nederland, die na restauratie en herbestemming worden verhuurd en soms verkocht. Fabrieken, kerken, kloosters, boerderijen, watertorens, schoorstenen en kazernes. De meest 'uitzichtloze' monumenten, waar de markt geen interesse in heeft, zijn favoriet. Hoewel winst maken geen doel op zich is, moet de exploitatie wel financieel rendabel zijn.

Om de tafel

De kennis en expertise van BOEi wordt meestal ingeroepen wanneer een herbestemmingsproces, vaak na jaren van overleg, is vastgelopen op de financiële realisatie. Op verzoek van de eigenaar (gemeente, provincie of particuliere

De meest 'uitzichtloze' monumenten zijn favoriet

Belanghebbenden denken mee bij het vinden van een nieuwe bestemming voor Fort Benoorden in Spaarndam. Foto: Jan van Dalen.

Om alle gesprekspartners op een lijn te krijgen is een lange adem nodig

opdrachtgever) adviseert BOEi over de haalbaarheid van een herbestemming door middel van een haalbaarheidsonderzoek (hbo) dat gesubsidieerd wordt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en een looptijd van een jaar heeft. Tijdens het marktonderzoek wordt onderzocht welke behoeften er leven in de buurt. Met lokale ondernemers, instellingen en gemeenten wordt hiervoor contact opgenomen.

Zo'n dertig freelancers voeren de advies- en herbestemmingsprojecten uit. En zoals elk herbestemmingsproject anders is, verschilt ook de specifieke aanpak van de ontwikkelingsmanagers onderling. Na een positief herbestemmingsadvies vraagt de eigenaar vaak of BOEi het project zelf wil uitvoeren.

Om aandacht op het gebouw te vestigen worden de lokale media ingeschakeld en gaat de ontwikkelingsmanager met alle belanghebbenden, zoals lokale bedrijven, omwonenden en bestuurders, om de tafel om te 'rekenen en tekenen'. Hoe te restaureren, welke nieuwe functies passen in het gebouw, wat zijn de kosten en

opbrengsten? Om alle gesprekspartners tijdens de vele onderhandelingen op een lijn te krijgen is een lange adem nodig. Herbestemmingstrajecten die tien jaar of langer duren zijn dan ook eerder regel dan uitzondering.

Wanneer het tijd is voor een restauratie zoekt en faciliteert BOEi tijdelijke gebruikers om activiteiten te organiseren en de plek nieuw leven in te blazen. Het publiek, onder wie toekomstige huurders, kan dan kennismaken met het gebouw en zijn potentie.

BOEi en Faro

Wat betekent Faro eigenlijk volgens de BOEi-medewerkers en welke gevolgen heeft die manier van werken voor de dagelijkse praktijk van herbestemmen? Eenduidigheid over wat Faro nu precies inhoudt, is niet makkelijk in een organisatie die bestaat uit tientallen freelancers verspreid over het land. Voor een aantal medewerkers komt Faro erop neer om zoveel mogelijk burgers en erfgoedgemeenschappen bij het herbestemmingsproces te betrekken, om samen tot een

nieuwe betekenis en invulling van het gebouw te komen.

Voor anderen is Faro een bewustwording dat het erfgoed van iedereen is, maar dat bijvoorbeeld Nederlanders met een migratieachtergrond vaak nog worden uitgesloten. Een enkeling ziet Faro als een ommekeer in de monumentenzorg, waarbij de professionals niet langer bepalen wat monumenten zijn, maar de mensen zelf.

In 2019 is er bij BOEi een speciale Faro-projectleider aangesteld, daarnaast maakte een aantal medewerkers zich het Farogedachtegoed eigen. Het was een periode van onderzoeken, ontdekken, en bezoeken van inspirerende participatiepraktijkvoorbeelden zoals ZOHO (Rotterdam) en Coehoorn Centraal (Arnhem).

Diverse vragen drongen zich toen op. Hoe gaat bijvoorbeeld de zeggenschap van burgers en erfgoedgemeenschappen in de exploitatie samen met het feit dat BOEi financieel verantwoordelijk is en alle risico's draagt? Hoewel BOEi een non-profitorganisatie is, moet de herbestemming wel een sluitende businesscase hebben. Hoe kun je een omslag maken in het denken van financieel naar sociaal rendement? Staat de bestaande wet- en regelgeving op het gebied van behoud van monumenten niet haaks op het Verdrag van Faro? Door de POM-status (Professionele Organisatie voor Monumentenonderhoud) is BOEi, als uitvoerende organisatie van het rijksbeleid, eindverantwoordelijk voor de instandhoudingsplicht.

Het toelaten van erfgoedgemeenschappen bij het beheer van een rijksmonument kan mogelijk betekenen dat

er wordt afgeweken van professionele kwaliteitseisen. Sluiten de beschikbare subsidieregelingen dan wel aan bij het participatieve herbestemmingsproces, dat vaak langer duurt?

Uit interne discussies over Faro en participatief herbestemmen blijkt dat de meningen over dit onderwerp verdeeld zijn. Er zijn 'believers' en 'non-believers'. Waar de ene groep enthousiast aan de slag gaat met deze nieuwe manier van werken, is de andere groep (nog) niet overtuigd van nut en noodzaak. Bij hen heerst koudwatervrees om burgers en erfgoedgemeenschappen te betrekken bij een herbestemming anders dan in de rol van directe belanghebbende, mede doordat het herbestemmingsproces complexer en arbeidsintensiever wordt, de financieringsstromen onduidelijk zijn en menigeen vreest voor verlies van controle en zeggenschap.

Blinde vlek

BOEi reflecteerde ook op de eigen organisatie en constateerde dat ze op een aantal punten al onbewust werkt in de geest van Faro. Zo betrekken de medewerkers altijd al veel lokale mensen en partijen in het proces; voor een duurzame herbestemming is een breed draagvlak immers onontbeerlijk. Daarnaast zijn er vaak al samenwerkingen met erfgoedgemeenschappen (zoals stichtingen, werkgroepen en verenigde buurtbewoners), worden oud-gebruikers en omwonenden aan het woord gelaten bij het traject 'Mensen vertellen' en faciliteert ze tijdens de restauratie tijdelijke initiatieven van buurtbewoners.

Omdat de meeste BOEi-monumenten in dorpen of kleine kernen liggen, was

Hoe kun je een omslag maken in het denken van financieel naar sociaal rendement?

het vooral het Faro-proefproject, de herbestemming van de Centrale Markthal in Amsterdam, waarbij BOEi geconfronteerd werd met zijn blinde vlek. Door de grote culturele diversiteit in de omliggende wijken daalde het besef in van de 'witheid' van de erfgoedwereld en veel erfgoedgemeenschappen. En dat terwijl de Centrale Markthal een plek moet worden waar buurtbewoners, omwonenden, voedselprofessionals én -liefhebbers uit alle culturen elkaar vinden in een gezamenlijke passie voor voedsel, cultuur en innovatie.

Hoe divers en inclusief is BOEi zelf eigenlijk, dachten ze bij BOEi. En hoe kan een witte organisatie inclusief worden en contact maken met andere culturen? Als maatschappelijke organisatie wil BOEi niemand uitsluiten en er zijn voor iedere Nederlander.

Enthousiasmeren

Afgelopen periode werkten enkele BOEi-ontwikkelingsmanagers al met het Verdrag van Faro in het achterhoofd. Bij het merendeel van de projecten staan geen enthousiaste burgerinitiatieven klaar, dus is een proactieve rol van hen nodig om de burgers en erfgoedgemeenschappen te bereiken. Mensen het verhaal van de plek laten vertellen, enthousiasmeren en activeren, om trots op en betrokken te worden bij hun erfgoed. En ze een actieve rol te geven in de herbestemming.

Het is vooral in de beginfase van het herbestemmingsproces, tijdens en vlak na de adviesfase, waar nog veel is te winnen op het gebied van erfgoedparticipatie. Dan zijn er nog geen beslissingen genomen over de invulling van nieuwe functies en ligt het proces nog open.

Door burgers en erfgoedgemeenschappen al in een vroeg stadium te betrekken

Deelnemers spelen basketbal in de Centrale Markthal tijdens de Urban Sports Week Amsterdam. Foto: ANP/Sem van der Wal.

en de potentie van de locatie te laten zien, kan een gevoel van gedeeld eigenschap gecreëerd worden. Zo groeien ze uit tot enthousiaste ambassadeurs van het monument en kunnen zij ook in de vervolgfases een actieve rol blijven spelen, bijvoorbeeld als kwartiermaker, aanjager, beheerder, huurder of exploitant. Goed luisteren naar burgers kan ook verrassend creatieve ideeën opleveren, zoals herbestemmingsfuncties die afwijken van de drie klassieke verdienmodellen: verblijfsrecreatie, vergaderfunctie of wonen.

Uitgebreid netwerk

In de ideale situatie zou een BOEi-medewerker eigenlijk een poosje fysiek op de plek zelf moeten verblijven om zo binding met de plek en de omwonenden te creëren. En regelmatig de wijk intrekken om contact te leggen met buurtbewoners, sociale initiatieven en sleutelpersonen die de buurt goed kennen en beschikken over een uitgebreid netwerk. Proeven wat er leeft in de buurt, waar behoefte aan is en luisteren naar de verhalen, ideeën en suggesties van omwonenden. De lokaal aanwezige kennis benutten en natuurlijk het verhaal vertellen van het gebouw en zijn potentie. Herbestemmen is vooral ook netwerken.

In de praktijk gebeurt dat nog nauwelijks omdat BOEi gebonden is aan wet- en regelgeving, waardoor er geen geld en tijd voor is. Zo kent de 'Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten' een doorlooptijd van een jaar. Wel participeren de Faro-medewerkers van BOEi nu op andere manieren met omwonenden. Ze organiseren bijeenkomsten en inspiratiesessies op locatie, inspraakavonden, adviescommissies en enquêtes in de

buurt, of online via een digitaal platform, waar burgers (die verder weg wonen of niet zoveel vrije tijd erin willen stoppen) hun ideeën en suggesties kunnen aanleveren.

Adviezen uit de praktijk

De afgelopen twee jaren heeft BOEi veel ervaring opgedaan met de participatieve aanpak bij herbestemmingsprojecten. De zes meest in het oog springende onderdelen, ervaringen en adviezen daarbij zijn:

1. Tijd

Zeker in de beginfase kost de participatieve werkwijze meer tijd. Eerst om actief burgers en erfgoedgemeenschappen te zoeken (omdat zij bij de meeste BOEi-projecten nog niet aanwezig zijn), vervolgens om elkaar te leren kennen, een vertrouwensband op te bouwen en een veilige omgeving te creëren. Samen andere BOEi-projecten bezoeken kan een goed idee zijn om nader tot elkaar te komen. Hierdoor loopt het herbestemmingsproces aan het einde wellicht vlotter. Want, hoe meer burgers zich positief betrokken voelen bij het gebouw in een gemeente, des te groter het vertrouwen zal zijn onder wethouders en gemeenteraden.

2. Open participatieproces

Houd het participatieproces open en denk niet in uitkomsten. Begin door de participanten de betekenis die het gebouw of de plek heeft, te laten noemen. Dat schept een belangeloze aanloop. Maak duidelijk wat ieders rol is en met welk belang ze in het participatieproces zitten, en ook welke zeggenschap en beslisruimte ze hebben. Bijvoorbeeld, is het advies dat ze geven bindend of raadgevend? Mensen hebben

Proeven wat er leeft in de buurt en luisteren naar de verhalen, ideeën en suggesties van omwonenden

Werken in de geest van Faro was een zoektocht die nog niet ten einde is

behoefte aan helderheid. Gebeurt dat niet, dan leidt dat tot frustraties en teleurstelling. Probeer ondanks alle individuele belangen de gemene deler te vinden. Wees ook duidelijk over het financiële plaatje: wat zijn de kosten en baten? Veel burgers willen een sociaal-maatschappelijke invulling van het gebouw, leg duidelijk uit dat er ook geld binnen moet komen om de exploitatie rendabel te maken.

3. Communicatie

Taal kan mensen in- en uitsluiten. Hoe spreek je met niet-professionals? Vaktermen als 'eigenaarschap' kunnen zorgen voor onbegrip en Babylonische spraakverwarring. Zelfs binnen BOEi lopen de meningen uiteen over begrippen als 'inclusiviteit' en 'placemaking'. Verdiep je in waardevrij taalgebruik, het 'democratisch zakboekje' kan daarbij helpen.

4. Betrokkenheid

Burgers en erfgoedgemeenschappen betrekken bij de herbestemming betekent actiegericht op zoek gaan naar verbindingen. Het gesprek aangaan en kijken waar iemands toegevoegde waarde ligt. Naast de geijkte rollen van (ver)huurder of exploitant is experimenteren met nieuwe rollen ook belangrijk. Iemand die in eerste instantie bijvoorbeeld aanklopt vanuit de wens om te helpen in het groenonderhoud kan in de loop van tijd doorgroeien naar een andere rol.

5. (Sociale) media

De (sociale) media spelen een belangrijke rol bij de democratisering van het erfgoed. Niet alleen om mensen te informeren via (lokale) kranten of een projectwebsite (met informatie en verhalen van omwo-

nenden) maar juist ook om het publiek interactief te betrekken. Via sociale media (Facebookpagina's) kunnen burgers reageren en zich zo verbinden met het monument en met elkaar.

6. Ontwikkeling en training

Ontwikkelingsmanagers die participatief werken, worden zodoende meer (facilitaire) procesbegeleiders. Onderling ervaringen uitwisselen en kennis delen is dan van belang. Daarnaast is het nuttig als er concrete cursussen in procesbegeleiding beschikbaar zijn, ontwikkeld door bijvoorbeeld de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed of organisaties uit het erfgoedveld.

De toekomst

Twee jaar denken en werken in de geest van Faro heeft duidelijk een bewustwordings- en veranderingsproces bij BOEi in gang gezet. Het was een zoektocht, die nog niet ten einde is. Want er dringen zich steeds weer nieuwe kwesties op, over nieuwe vormen van eigenaarschap waarin burgers en erfgoedgemeenschappen een belangrijke rol spelen, samenwerkingen met andere partijen, nieuwe eigendomsvormen en mogelijke nieuwe juridische en financiële constructies.

Ondertussen heeft BOEi de eerste stappen genomen om inclusiever te gaan werken. Dat doen de organisatie op verschillende manieren:

- » Bij de herbestemming van de Centrale Markthal in Amsterdam, het Faro-proefproject, is een marketingbureau ingeschakeld dat zich speciaal richt op het aanspreken van een brede en diverse doelgroep. Beginnende ondernemers met diverse culturele achter-

gronden kunnen hun idee pitchen. Zo probeert BOEi de Centrale Markthal, net zoals de omliggende wijk al is, cultureel divers en inclusief te maken.

- » Medewerkers worden via een interne nieuwbrief geattendeerd op de 'Handreiking Waarden voor een nieuwe taal' van de Code Diversiteit & Inclusie. Daarin wordt gestreefd naar een gedekoloniseerde, inclusieve en toegankelijke taal voor iedereen.
- » Een vacature voor een managersfunctie is ook buiten de gangbare kanalen uitgezet, namelijk bij Binoq Atana, een matchingbureau met een groot netwerk van mensen met een biculturele achtergrond.
- » Voor 'Mensen vertellen' onderzoekt BOEi hoe ook minderheidsgroeperingen bereikt kunnen worden om hen een stem te geven.

De implementatie van het Faro-gedachtegoed in de organisatie kost veel tijd. Wat dat betreft staat Faro bij BOEi nog in de kinderschoenen. Er is nog geen methode ontwikkeld, veel vragen zijn nog onbeantwoord en ook intern moeten sommigen nog overtuigd worden van de meerwaarde van erfgoedparticipatie. Tot nu toe is de werkwijze nog niet doorgevoerd in de investeringsmodellen en worden de Faro-activiteiten door de medewerkers erbij gedaan. Overwogen wordt om een functie van procesbegeleider te creëren die als aanspreekpunt binnen BOEi kan fungeren.

Maar hoe gaan ze nu in de toekomst verder? Zoals BOEi dat altijd doet: gewoon beginnen.

Sabine Ticheloven is freelance tekstschrijver en architectuurhistoricus en schreef dit artikel in opdracht van BOEi.

De herbouw van Slot Schaesberg in Landgraaf maakt veel mogelijk: het houdt oude ambachten levend, laat de jeugd kennis maken met vakwerk en biedt jongeren en re-integranten een leer-werktraject. Foto: Jean Franssen.

De 10 geboden van de Kerkvernieuwers

Nieuwe ideeën voor oude kerkgebouwen

Door ontkerkelijking en andere maatschappelijke trends krijgen Nederlandse kerken vaak te maken met leegstand en herbestemming. Toch hebben de gebouwen nog wel degelijk een toekomst als mensen dat – samen – willen. Maar hoe pakken ze dat het beste aan? De Kerkvernieuwers hebben het antwoord.

Door Ankie Petersen, Sander Ummelen en Stephan Ummelen

Maatschappijgerichte en toekomstbestendige oplossingen bedenken voor (deels) leegkomende kerken in Nederland is niet eenvoudig. Veel mensen zien een kerkgebouw als integraal onderdeel van de identiteit van hun dorp, wijk of stad. En tegelijkertijd vinden veel organisaties die de gebouwen beheren het moeilijk om ruimte voor vernieuwing te creëren. Bovendien bestaat er een fikse culturele kloof tussen het 'religieuze en erfgoed-establishment' en nieuwe, vooral jonge doelgroepen. Dat maakt de toekomst er voor deze kerken niet zekerder op.

Maar welke mogelijkheden zijn er wél om kerkgebouwen betekenisvol te verbinden met een snel veranderende maatschappij? Dat is de belangrijkste vraag die 'de Kerkvernieuwers' willen beantwoorden. En de initiatiefnemers van dat platform, dat zijn wij: Ankie Petersen, Sander Ummelen en Stephan Ummelen. Al gauw ontdekten we dat je er met kennis,

expertise en ideeën alleen niet komt, maar dat het werken aan vertrouwen tussen mensen met verschillende visies, belangen en achtergronden cruciaal is.

Wij als Kerkvernieuwers proberen de discussie over kerkgebouwen te stimuleren met publicaties, eigen onderzoek en door het initiëren van publieke programma's. Daarbij richten we ons vooral op de context waarin nieuwe initiatieven de ruimte krijgen en een constructief gesprek over de toekomst van kerkgebouwen kan plaatsvinden. Bij alle activiteiten gebruiken we inmiddels – want al doende leerden we – een aantal duidelijke uitgangspunten voor het beste resultaat. Oftewel, dit zijn onze 10 geboden.

Werken aan vertrouwen tussen mensen met verschillende visies is cruciaal

Etentje Erfgoed Jong. Foto: Sander Ummelen.

Het 1ste gebod – Maak het leuk en informeel

Wat wordt ermee bedoeld?

'Religieus erfgoed' is voor veel direct betrokkenen een kwetsbaar onderwerp. Voor anderen is het helemaal geen gespreksthema, totdat er in de lokale krant plots wordt aangekondigd dat er in de kerk waar het halve dorp is getrouwd luxe appartementen komen. En ook hebben verschillende mensen nu eenmaal verschillende beelden bij wat een kerkgebouw mag en zou moeten zijn. Zo vinden omwonenden dat de kerk 'ook een beetje van hen' is, terwijl het bisdom daar vaak anders over denkt.

Bij een gesprek over de toekomst van kerkgebouwen kunnen allerlei gevoeligheden vooraf al zorgen voor een terughoudende en bedrukte sfeer. Voor niemand, en zeker niet voor nieuwkomers die je erbij probeert te betrekken, is dat een aantrekkelijk vooruitzicht. Wij als Kerkvernieuwers geloven dat een constructief overleg over de toekomst van kerkgebouwen pas mogelijk is als dat in de juiste sfeer gebeurt. Het moet voor mensen niet alleen zinvol, maar ook leuk zijn.

Hoe passen we dat zelf toe?

De sfeer die we als platform willen creëren

moet uitnodigend en informeel zijn, zodat mensen zich prettig voelen, zichzelf kunnen zijn en hun ideeën willen delen met anderen. We doen dit door elke bijeenkomst (digitaal of fysiek) enthousiast en positief te openen. Ook heten we nieuwe mensen altijd persoonlijk welkom door ze even bij naam te noemen. Tijdens onze eigen projecten geven we iedereen evenveel aandacht; naast de werkzaamheden die we als projectteam uitvoeren is er ruimte voor informeel onderling contact en ontmoetingen, zoals een etentje met Erfgoed Jong in een herbestemde kerk in Utrecht.

Wat levert het op?

Positiviteit, een open houding bij anderen en de ruimte om échte gesprekken te voeren.

Het 2de gebod – Betrek jezelf bij de ander

Wat wordt ermee bedoeld?

Als het om participatie gaat, volgt meestal meteen de vraag: 'Hoe betrekken we mensen bij ons project?' We draaien dat graag om door een andere vraag te stellen: 'Hoe betrekken we onszelf bij de ander?' Dat geldt niet alleen voor de manier waarop we onszelf binnen het platform opstellen,

De sfeer moet uitnodigend zijn, zodat mensen hun ideeën willen delen

maar ook hoe we participatie mogelijk proberen te maken voor anderen.

Hoe passen we dat zelf toe?

We dagen beheerders en eigenaren van kerkgebouwen graag uit om na te denken over wat het kerkgebouw voor de ander betekent en kan betekenen, en daarna pas na te denken over hoe je de ander kan bereiken. Van 'wat hebben wij nodig' naar 'wat kunnen wij iemand anders bieden'.

Wat levert het op?

Deze aanpak resulteert voor iedereen in een ander vertrekpunt. Hoe religieus erf-

goed inzetbaar is om van betekenis te zijn voor jongeren is een relevantere vraag als je op zoek bent naar nieuwe inzichten en denkrichtingen in het bereiken en binden van diezelfde jongeren. Zo'n houding opent nieuwe deuren voor de manier waarop je jezelf organiseert, onder andere door de aanstelling van een 'jongerenbestuur' dat eigen financiële middelen en een helder mandaat van het hoofdbestuur heeft om autonoom activiteiten te organiseren. Een goed voorbeeld is 'Board with Church', het onafhankelijke jongerenbestuur van de Sint-Stevenskerk in Nijmegen.

De Kerkvernieuwers in de Sint-Stevenskerk Nijmegen. Foto: Matthijs Hanenkamp.

Inmiddels hebben zich al twintig gebedshuizen aangesloten

Kickoff-bijeenkomst Heilige Huisjes Rotterdam, Waalse kerk. Foto: Annefleur Schut.

Het 3de gebod – Werk en creëer samen

Wat wordt ermee bedoeld?

'People own what they create.' Dat betekent dat als iedereen wil dat mensen écht om iets gaan geven, ze ook daadwerkelijk een zichtbaar aandeel moeten hebben in de totstandkoming ervan. Co-creatie is momenteel hot, en met een goede reden. Alleen moet je wel goed weten waar je mensen precies voor uitnodigt en moet het duidelijk zijn wat je precies van ze vraagt.

Hoe passen we dat zelf toe?

Voor het project Heilige Huisjes Rotterdam vroegen we de gebedshuizen van Rotterdam zelf een publieksactiviteit te bedenken voor het weekprogramma en waren in onze berichtgeving vanaf het begin duidelijk over ieders rol in het proces. Ook de kaders voor deelname waren duidelijk:

- » de activiteit moet cultureel of maatschappelijk van aard zijn;
- » de activiteit moet toegankelijk en relevant zijn voor een breed publiek;
- » de activiteit moet plaatsvinden in of om een Rotterdams kerkgebouw.

Participatieve trajecten zijn vaak kwetsbaar; je hebt immers nooit 100% controle over de uitkomst. We zijn daarom altijd eerlijk over wat we wel (onze inzet) en niet (een concreet resultaat) kunnen beloven.

Wat levert het op?

Bij dit project hebben zich inmiddels twintig gebedshuizen aangesloten die de verbinding met culturele en maatschappelijke initiatieven in hun wijk en stad

opzoeken. Door onze aanpak zijn ook nieuwe verbindingen tussen de deelnemers aan de Heilige Huisjes onderling ontstaan. Daarnaast is een vertrouwensband opgebouwd tussen de gebedshuizen en de gemeente waar alle betrokken partijen ook na de lancering van het publieksprogramma nog de vruchten van kunnen plukken.

4de gebod – Bouw aan een divers en breed netwerk

Wat wordt ermee bedoeld?

Besturen van kerken of stichtingen die zich bezighouden met het beheer van kerkgebouwen hebben vaak een homogene samenstelling, vooral wat betreft cultuur en leeftijd. Dat zorgt ervoor dat het al snel ontbreekt aan nieuwe ideeën en dat het aanboren van nieuwe netwerken en doelgroepen lastig is. Juist door mensen met een andere achtergrond, leeftijd, culturele interesse of visie te betrekken, kan een bestuur zich verrijken met ideeën en inzichten die, vertaald in de juiste acties, het maatschappelijke fundament onder het kerkgebouw flink kunnen verstevigen.

Hoe passen we dat zelf toe?

Door continu en pro-actief als 'matchmaker' te opereren tussen de overheid, religieuze instellingen, de culturele sector, ondernemers en betrokken burgers. Dat doen we op persoonlijk niveau; in onze optiek zijn het uiteindelijk altijd individuen die het verschil maken. Ons platform en onze activiteiten fungeren daarbij als 'neutrale grond' (wij zijn zelf namelijk nergens van). En met onze eigen projec-

ten blijven we verschillende doelgroepen net zolang prikkelen, uitdagen en verbinden tot er iets wezenlijks gebeurt.

Wat levert het op?

Uiteindelijk moet een divers netwerk dat duurzaam verbonden is met het kerkgebouw leiden tot een betere positie en draagvlak voor het gebouw als plaats van betekenis in de stad, wijk of dorp.

Het 5de gebod – Laat de ander schitteren

Wat wordt ermee bedoeld?

Als platform doen we er alles aan om te zorgen dat inspirerende verhalen hun weg vinden naar een breed publiek. Goede voorbeelden van innovatie en participatie verdienen de ruimte, en we vinden dat we dat als Kerkvernieuwers moeten bieden.

Hoe passen we dat zelf toe?

Door digitale meetups en fysieke bijeenkomsten te organiseren waar inspirerende verhalen over vernieuwende initiatieven in en om kerkgebouwen centraal staan. We bieden een podium voor mensen en initiatieven 'uit het hele land' en zetten ze in de schijnwerpers. Zo bouwen we langzaam maar zeker een breed en divers netwerk op om met elkaar te zorgen voor een betekenisvol en toekomstbestendig gebruik van onze kerkgebouwen.

Wat levert het op?

In de anderhalf jaar dat we als platform opereren, hebben we een bestand van 400 mailadressen opgebouwd dat we tweemaandelijks op de hoogte brengen van onze activiteiten. Verder heeft onze LinkedIn-pagina nu ongeveer 900 volgers.

We blijven doelgroepen net zolang prikkelen en uitdagen tot er iets wezenlijks gebeurt

De beste manier is om iemand uit de doelgroep zelf de regie te geven

We staan daardoor rechtstreeks in contact met onze meest relevante doelgroepen, wat het benaderen van mensen voor nieuwe projecten een stuk eenvoudiger maakt.

Het 6de gebod – Spreek de juiste taal

Wat wordt ermee bedoeld?

Tussen verschillende doelgroepen (zoals ambtenaren, erfgoedexperts, religieuze gemeenschappen en cultureel ondernemers) ontstaat dikwijls ruis over woorden en termen. Zo kun je niet verwachten dat een lid van de kerkenraad precies weet wat het Verdrag van Faro is, en weet een cultureel ondernemer niet altijd wat een kosten precies doet.

De beheersing van het 'jargon' van de verschillende betrokkenen is belangrijk bij de uitoefening van een faciliterende rol,

zodat je als een soort 'vertaler' tussen verschillende werelden kunt optreden. Met een jonge wereldverbeteraar kun je het beter over 'sustainability' hebben, terwijl je met een ervaren bestuurder van een protestantse gemeente over 'rentmeesterschap' praat. Hetzelfde geldt overigens voor het gebruik van de juiste beeldtaal, die moet ook goed aansluiten bij de beleving van de doelgroep die je probeert te bereiken.

Hoe passen we dat zelf toe?

We maken ons de beleidstaal van de overheid, het woordgebruik van religieuze instituten en andere groepen zoveel mogelijk eigen. Daarnaast passen we dat taalgebruik aan op de doelgroep die we proberen te betrekken. De beste manier is om iemand uit die doelgroep zelf de regie te geven, zoals we hebben gedaan in aanloop naar ons festival 'Alleen op Vakantie'.

Wat levert het op?

Een beter fundament voor het aangaan van positieve en duurzame relaties op basis van wederzijds respect en vertrouwen. Als platform lijken we door die aanpak goed in staat om relaties op te bouwen met religieuze instellingen, waardoor gezamenlijke doelstellingen (met bijvoorbeeld de gemeente) een grotere kans van slagen hebben.

Het 7de gebod – Versterk de zachte stem

Wat wordt ermee bedoeld?

In de maatschappelijke discussie rondom leegkomende kerkgebouwen horen we, ondanks de beste intenties van iedereen, toch nog vaak dezelfde stemmen: van

Podcastopnamen tijdens 'Alleen op Vakantie'. Foto: Simone Both.

Studenten van studievereniging InDialog tijdens 'Alleen op Vakantie'. Foto: Simone Both

de programmaleider bij de rijksoverheid en de hoogleraar aan de universiteit tot de directeur van het cultuurfonds. Het gesprek over de toekomst van onze kerkgebouwen blijft daardoor beperkt tot een te kleine en homogene groep professionals en experts. De echte uitdaging ligt in het betrekken van de brede maatschappij.

Hoe passen we dat zelf toe?

Zo zochten we in ons onderzoek naar jongerenparticipatie in het kader van het Verdrag naar Faro vooraf expliciet de samenwerking op met Erfgoed Jong, omdat we vinden dat de stem van 'de jon-

gere' momenteel onvoldoende doorklinkt. Want juist zij zullen het meest te maken krijgen met het toekomstig gebruik van kerkgebouwen.

Wat levert het op?

We hebben door ons project een vijftal jonge erfgoedprofessionals leren kennen die we (hopelijk) nog enthousiaster hebben gemaakt. Daarnaast heeft de samenwerking gezorgd voor een groter bereik van jongeren, doordat onze 'content' via Erfgoed Jong en zijn leden in nieuwe netwerken terecht komt (bijvoorbeeld door de inzet van hun socialmediakanalen).

De stem van de jongere klinkt momenteel nog onvoldoende door

Het 8ste gebod – Faciliteer de ander, maar sta zelf ook ergens voor

Wat wordt ermee bedoeld?

Jezelf inzetten voor andermans zaak is een nobel streven, maar je raakt mensen pas echt op het moment dat je iets van jezelf toevoegt en je met eigen standpunten ergens voor staat. Er is niets inspirerender dan iemand die zich met hart en ziel inzet voor iets waar hij of zij in gelooft.

We worden liever niet gezien als erfgoedexperts, maar als Ankie, Sander en Stephan

Hoe passen we dat zelf toe?

We hebben ons platform na veel wikken en wegen de Kerkvernieuwers genoemd, juist omdat we staan voor innovatie, vernieuwing, ontwikkeling en experiment. We bekennen hiermee kleur, waardoor we ook een stuk minder aantrekkelijk zijn voor mensen en organisaties met een conservatieve inborst. Dat is een bewuste keuze, want de mensen die zich wel aan ons binden, delen de wil om het debat op een open en nieuwsgierige manier met elkaar te voeren, met als doel een wezenlijke verandering te bereiken.

Wat levert het op?

Als je je krachtig maar kwetsbaar opstelt door je uit te spreken over hoe jij dingen ziet, kunnen anderen zich hiertoe verhouden. Daarnaast raak je sneller aan de kern van wat mensen motiveert. Als je niet alleen faciliteert, maar de ander ook echt weet te inspireren ben je als platform (of erfgoedexpert of professional of ambte-

naar) voor de ander niet alleen handig, je kunt jezelf onmisbaar maken.

Het 9de gebod – Ga daar waar de energie is

Wat wordt ermee bedoeld?

Ons platform drijft op creativiteit, idealisme en de intrinsieke motivatie om iets voor de maatschappij te betekenen. We zoeken mensen met eenzelfde passie om samen iets van waarde te creëren. In onze zoektocht naar partners en bondgenoten letten we op waar en bij wie de energie zit, om die te bundelen richting iets nuttigs en inspirerends.

Hoe passen we dat zelf toe?

We beginnen meestal met een onuitgewerkt idee, niet met een concreet plan. Daarna leggen we het 'in de week' en toetsen wat de reacties zijn. Als er weinig enthousiasme voor lijkt te bestaan of de intrinsieke motivatie ontbreekt om tijd en energie in een samenwerking te steken, zijn we geneigd verder te zoeken. Dat betekent dat we niet eerst een project bedenken, laten financieren en dan pas mensen erbij zoeken, maar dat we dat andersom doen. We organiseren eerst de mensen en pas daarna het project eromheen.

Wat levert het op?

Tot nu toe heeft het ons tevreden samenwerkingspartners opgeleverd en een stevig netwerk van mensen op wie we een beroep kunnen doen. Een van onze festivalprogramma's bestaat in zijn geheel uit vrijwilligers, die allemaal een inhoudelijk onderdeel bijdragen aan iets wat ze zelf belangrijk vinden: van een organist die een muziekquiz organiseert tot een yoga-

instructeur die een meditatieworkshop verzorgt. Met het subsidiegeld dekken we de kosten die de deelnemers maken en proberen op andere manieren van toegevoegde waarde te zijn (exposure, professioneel fotomateriaal, toegang tot ons netwerk, enzovoort).

Het 10de gebod – Breng jezelf mee

Wat wordt ermee bedoeld?

Veel mensen die we ontmoeten, werken vanuit hun functie mee aan projecten in en om kerkgebouwen. Daarbij vertegenwoordigen de ambtenaar, het lid van de kerkenraad of de projectmanager van een vastgoedontwikkelaar bepaalde belangen. Op zich niets mis mee, maar daardoor kan het gesprek blijven hangen in het 'functionele' en komt een open en diepgaand gesprek niet altijd op gang. We geloven dat mooie dingen juist tot stand komen als je je eigen persoonlijkheid, visie en ideeën laat gelden, waarbij je je functie inzet als hulpmiddel en niet als keurslijf.

Hoe passen we dat zelf toe?

Als uitvoerende projectgroep gebruiken we als Kerkvernieuwers geen functies, en proberen we de invulling daarvan zoveel mogelijk te vermijden. We worden door onze relaties liever niet gezien als erfgoedexpert, community manager of organisatieontwikkelaar, maar als Ankie, Sander en Stephan: liefhebbers en voorvechters van betekenisvol en maatschappijgericht gebruik van kerkgebouwen. Door onszelf en onze persoonlijkheden vol in de strijd te gooien, hopen we dat anderen dat ook doen.

Wat levert het op?

Een mooie en betekenisvolle toekomst voor onze kerkgebouwen.

De Kerkvernieuwers is een culturele stichting op initiatief van Sander en Stephan Ummelen. Ankie Petersen is zelfstandig ondernemer in erfgoed en de leefomgeving

Kijkend naar mensen

Een nieuwe benadering van erfgoed en historische landschappen

Bij erfgoedparticipatie zijn meestal verschillende partijen betrokken. Maar het zijn vooral de bewoners, van toen en nu, die met hun kennis, kunde en passie een belangrijke rol kunnen spelen bij de waardering en ontwikkeling van ruimtelijk erfgoed.

Door Elyze Storms-Smeets

In de *Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte* uit 2014 introduceerden de toenmalige Belvedere-hoogleraren Joks Janssen, Eric Luiten en Hans Renes de sector-, factor- en vectorbenadering voor erfgoed.¹ Hun uitgangspunt was de interactie van erfgoedzorg met ruimtelijke ordening (en dus actuele ruimtelijke kwesties en eventuele belanghebbenden). In de sectorbenadering, zo stelden ze, staat de erfgoedzorg nog helemaal los van ruimtelijke plannen en is erfgoed gemusealiseerd als object of collectie.

In de factorbenadering zagen ze de erfgoedzorg al meer richting ruimtelijke ordening schuiven (door meer gebiedsgericht en multidisciplinair te werken), terwijl in de vectorbenadering erfgoed een 'integraal richtinggevend element in de ruimtelijke ordening' is. Of anders geformuleerd: 'Een gegeven dat inspireert en materieel dan wel immaterieel onderdeel is van nieuwe ruimtelijke plannen.'²

Daar zou ik graag mijn 'actorbenadering' aan willen toevoegen. Natuurlijk

wordt in de sector-, factor- en vectorbenadering ook naar mensen (actoren) gekeken en hun rol bij nieuwe ontwikkelingen en veranderingen in het erfgoed. Vooral bij de vectorbenadering is immaterieel erfgoed, vaak in de vorm van persoonlijke verhalen, een bron van inspiratie.

Samenhangend ensemble

Door die sociale en maatschappelijke betekenissen van materieel en immaterieel erfgoed als samenhangend ensemble grondig te onderzoeken, wil ik ze een sterkere plaats geven in de omgang met ruimtelijk erfgoed. Deels overlapt mijn aanpak met (of borduurt voort op) de methode van de landschapsbiografie zoals die is geïntroduceerd door Marwyn Samuels in zijn artikel 'The biography of landscape'. Hierin beargumenteert de New Yorkse geograaf dat landschappen meer zijn dan bijproducten van anonieme sociale, economische en demografische ontwikkelingen.³

Hij spreekt ook over 'the authorship of

Deels overlapt mijn aanpak met de methode van de landschapsbiografie

Een Mariabeeld wordt rondgedragen tijdens een processie in Oud Valkenburg. Foto: John Kreukniet.

Bewoners van boerderij Veldhoeve

landscapes', waarmee hij bedoelde: als we het landschap als een boek kunnen lezen, laten we dan achterhalen wie de auteurs waren. In Nederland is die methode onder andere door Hans Renes, Jan Kolen en Theo Spek verder ontwikkeld.⁴ In het overzicht van sector-factor-vector wordt de landschapsbiografie geschaard onder de vectorbenadering als 'een levensloopbeschrijving van een steeds veranderend landschap'.

Een methode die nuttige rapporten, data en kaarten heeft opgeleverd en die overheden en ontwikkelaars inspireerden bij hun toekomstplannen. Al blijven in de erfgoedpraktijk veel landschapsbiografieën hangen in een – weliswaar waardevolle en overzichtelijke – landschaps- en cultuurhistorische analyse vanaf de prehistorie tot nu. Door zo'n lange levensloop bestaat bovendien het gevaar dat er weinig tijd is om echt goed stil te staan bij de auteurs van het landschap.

Mensen in het landschap

Met mijn actorbenadering wil ik nu voortborduren op de vectorbenadering en de methode van de landschapsbiografie en stel ik daarbij niet zozeer (de levensloop van) het landschap, maar de mensen in het landschap centraal. Wat was het voor gemeenschap, wie waren die families die dit landschap, en ons huidige erfgoed, vorm hebben gegeven door de eeuwen heen? Wat was de betekenis ervan voor de gemeenschap en individuen? En wat is de huidige rol van de mensen?

Ook met vragen rondom hedendaagse maatschappelijke problemen (zoals klimaatadaptatie en stedelijke groei of krimp) is het mogelijk naar het verleden te kijken. Hoe gingen mensen vroeger bijvoorbeeld om met overstromingen in beekdalen en hoe gebruikten ze destijds het landschap om daarmee om te kunnen gaan? Op die manier is het ook mogelijk om te kijken naar erfgoed in termen van ensembles en samenhangende systemen.

Fotoalbums en dagboeken

Toegegeven, het zal niet altijd eenvoudig zijn, soms zelfs bijna onmogelijk, om de mensen (actoren) te achterhalen die het landschap hebben vormgegeven in het verleden. Maar als de bronnen voorhanden zijn – zoals fotoalbums, dagboeken, registers en brieven – dan kan een sociale landschapsgeschiedenis door middel van een actorbenadering mooi inzicht geven in de sociaal-maatschappelijke kant van historische landschappen, inclusief motivaties, tradities, ambachten, relaties, netwerken, conflicten en oplossingen. Dan wordt duidelijk dat het fysieke, materiële cultuurlandschap onlosmakelijk verbonden is met de mensen die er gewoond en gewerkt hebben, die het door de eeuwen heen hebben vormgegeven.

Dat geldt niet alleen voor het landschap, maar ook voor het gebouwde erfgoed. Neem het historisch-interieurproject van de gemeenten Aalten, Oost-Gelre en Winterswijk: door bovengemeen-telijk samen te werken kunnen ze beter en efficiënter omgaan met erfgoedkwesties die hen allemaal aangaan. Door de regionale aanpak blijkt ook dat er sprake is van dezelfde regionale karaktereigenschappen in de opbouw, het gebruik, de inrich-

⁴ Bijvoorbeeld: J.C.A. Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, Amsterdam, 2005; M. Hidding, J.C.A. Kolen en Th. Spek, 'De biografie van het landschap', in: J.F.H. Bloemers et al., *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling, de conceptuele grondslagen*, Den Haag, 2001; J. Renes, J.C.A. Kolen en R. Hermans (red.), *Biographies of landscape: geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes*, Amsterdam, 2015.

ting en het interieur van de boerderijen. Kenmerken die niet los gezien kunnen worden van de gebruikers, de boeren. Toen en nu.

Ook het personeel

Mijn fascinatie voor de mensen in het landschap is ontstaan tijdens mijn onderzoek naar landgoederen en daarbij werd ik geïnspireerd door academici die ik eerder noemde. Maar ook door anderen, zoals geografen Denis Cosgrove en Stephen Daniels die de iconografie van het landschap onderzochten. Verder ben ik beïnvloed door architectuurhistoricus Mark Girouard die de architectuur en indeling van historische gebouwen analyseerde op basis van sociale gebruikaspecten.⁵

Wie kijkt naar een landgoed als een geheel van landhuis met bijgebouwen plus de esthetische én economische drijfveren ziet al snel dat er veel personen van belang waren voor de wijze waarop het als ensemble werd ontwikkeld, vormgegeven en aangepast. Niet alleen de familie die het landgoed in eigendom had, maar ook het personeel in het huis, het buitenpersoneel (van tuinbaas tot jacht-

opziener), de (landschaps)architecten, pachtboeren, molenaars, herbergiers en dorpsbewoners.

Een van de meest intrigerende historische documenten die ik tijdens mijn erfgoedonderzoek op het landgoed Beekvliet bij Borculo tegengekomen is een fotoalbum uit 1967.

Anna, Fransina en Johanna

Het was niet stokoud of uniek, dat twintigste-eeuwse album met kiekjes, maar wat mij zo intrigeerde was dat het een portret was van alle mensen die er woonden en werkten. Het landgoed was destijds in het bezit van drie zussen Rauwenhoff: Anna Cornelia, Fransina en Johanna. Iedere zus had eenderde deel in bezit, maar ze lieten het 430 hectare grote landgoed als geheel beheren door de familierentmeester Leusink. Het landhuis werd niet door de zusters zelf bewoond, maar was verhuurd aan de familie Nijhuis die er permanent woonde als huisbewaarders. Tot het landgoed behoorde in 1967 ook een groot aantal pachtboerderijen (zie tabel). Alle gebouwen en de families die er woonden, zijn vereeuwigd in het fotoalbum.

Het landhuis werd niet door de drie zusters zelf bewoond, maar was verhuurd aan de familie Nijhuis

Boerderij Veldhoeve

⁵ D. Cosgrove en S. Daniels, *The iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design and use of past environments*, Cambridge, 1988; M. Girouard, *Life in the English country house. A social and architectural history*, Yale, 1978.

De familieambachten en -tradities van de riettelers in de Weerribben gaan terug tot zeker 1720

Een rietteler in de Weerribben. Foto: Wilbert Bijzitter.

Dat album is daarmee een bijzonder document waarin de gemeenschap van dit Gelderse landgoed, de mensen in het landschap, voor altijd is vastgelegd. Een dergelijk portret van een landgoedgemeenschap ben ik tot nu toe nergens anders tegengekomen.

Uit dit voorbeeld komt naar voren dat ik erfgoed – in dit geval een historisch landgoed – zie als een samenhangend ensemble. Niet alleen ruimtelijk, met diverse soorten landschappen en functies die passen in een landgoedsysteem, maar óók sociaal en maatschappelijk, met een gemeenschap van mensen die er wonen en werken.

Dat werd nog eens duidelijk toen enkele jaren geleden een van de boerderijen op het landgoed stopte als agrarisch bedrijf. In de oude schuur wilden de ouders graag een woning maken voor hun dochter en haar jonge gezin. Vanwege het toen geldende antikrimpbeleid mocht dat niet, maar een B&B behoorde wel tot de mogelijkheden. Dat was voor de landgoedeigenaar en de dorpsbewoners geen optie: een B&B droeg dan misschien bij aan het economische, maar niet aan het maatschappelijke rendement.

Mensen inspireren

Door meer oog te hebben voor het maatschappelijke rendement van erfgoed, en daarmee voor de historische en maatschappelijke ontwikkelingen en de betekenis van de gemeenschap, komen andere ideeën en oplossingen wellicht ook in het vizier. Zoals bij de herbestemming van leegstaand erfgoed.

Zo bleek in 2018 bij een project in Zuid-Limburg dat bij grote complexen als carréboerderijen door de ontwikkelaars

vooral was nagedacht over een mogelijke hotel- of zorgfunctie. Aan collectief wonen dachten ze niet, terwijl dat juist goed zou passen bij deze gebouwen en de dorpskernen waarin ze staan. Iedereen kent zulke vormen van historische collectieve woonvormen die inspiratie kunnen bieden, zoals begijnhofjes en kloosters.

Opgebouwd door de generaties voor ons kan de traditie van collectief wonen zelfs een bron van kennis zijn voor huidige en toekomstige generaties. Ik zou erfgoedmedewerkers, makelaars en architecten die zich bezighouden met gebouwd erfgoed dan ook willen uitnodigen om de actorbenadering op te pakken, zowel in de rurale als stedelijke omgeving. Daarmee krijgen herbestemming, -ontwikkeling en -gebruik van erfgoed een grotere maatschappelijke meerwaarde.

In het album is de gemeenschap van dit Gelderse landgoed voor altijd vastgelegd

Interview voor een cultuurhistorische analyse in Engelbert.
Foto: SteenhuisMeurs, Marinke Steenhuis.

Woning	Bewoners
Landhuis Beekvliet	Familie Nijhuis (huurders)
Boerderij Beekvliet	Familie Leusink (rentmeester en pachter)
Boerderij Volker	Familie Langeler
Boerderij Vorking	Familie Visschers
Boerderij Avink	Familie Weenk
Boerderij Hijink	Familie Slagman
Boerderij Overdijking	Familie Voortman
Boerderij Palsenberg	Familie Klein Hazebroek
Boerderij Klein Hagenbeek	Familie Pasman
Boerderij Groot Hagenbeek	Familie Schepers
Boerderij Damme	Familie Holstege
Boerderij Menkveld	Familie Schutte
Boerderij Hietland	Familie Heideman
Boerderij Steelkamp	Familie Baks
Boerderij Weidehof	Familie Nijhof
Boerderij Voorhorst	Familie Kok
Boerderij Veldhoeve	Familie Schutte
Boerderij Veldzicht	Familie Ruitkamp
Boerderij Hoge Erf	Familie Dijkman
Boerderij Entel	Familie Nijhof
Boerderij Klein Entel	Familie Bannink
Boerderij Dijkhof	Familie Boeijink
Boerderij Veldpost of Ploman	Familie Camperman

Meer inzicht en waardering

Als iedereen de sociale en maatschappelijke betekenis van ons erfgoed en historische landschappen beter begrijpt, ontstaat vermoedelijk ook meer inzicht in en waardering voor de rol van 'erfgoedgeneraties'. Dat zijn de families en gemeenschappen die van generatie op generatie vorm hebben gegeven aan dat wat we vandaag de dag waarderen als erfgoed.

Zoals de dorpsgemeenschap van Oud-Valkenburg die sinds de achttiende eeuw jaarlijks een processie houdt door het katholieke landschap. Of de vijfentwintigste generatie eigenaren op landgoed Middachten die vasthoudt aan eeuwenoude tradities en tegelijkertijd aanpassingen bedenkt om met de tijd mee te gaan. Maar ook de rietelers in de Weerribben wier familieambachten en -tradities tot zeker 1720 teruggaan en de in Frederiksoord wonende nazaten van de eerste kolonisten van de Koloniën van Weldadigheid, een gebied dat recent is

aangewezen als Unesco Werelderfgoed.

De actorbenadering draagt bij aan een gelaagde beeldvorming van de identiteit, positie en rol van mensen in erfgoed en historische landschappen. Niet los daarvan, maar als onlosmakelijk onderdeel. Dan ontstaat er ook een verbinding tussen (academisch) onderzoek naar sociale landschapsgeschiedenis en hedendaagse en toekomstige erfgoedtransities. Erfgoedgeneraties kunnen daarbij een fundamentele rol spelen met hun kennis, kunde en betrokkenheid.

Het is in elk geval een aanpak die ik vanuit mijn aanstelling bij de universiteit van Wageningen graag verder wil ontwikkelen.

Elyze Storms-Smeets is buitengewoon universitair hoofddocent cultureel erfgoed en participatieve ruimtelijke ontwikkeling bij Wageningen University & Research.

Mensen genieten van de tuin en het kasteel Middachten. Foto: Jurjen Drenth.

Het grootste struikelblok
is wel wat we verstaan
onder erfgoed

Let's dance. Mensen dansen in klederdracht op het strand van Marken. Foto: Berlinda van Dam.

Let's dance

Bewegen op het snijvlak van participatie, erfgoed en ruimtelijke kwaliteit

Opvallend is dat erfgoedgemeenschappen die willen werken in de geest van Faro – zie de voorbeelden in deze bundel – op heel wat hindernissen en praktische problemen stuiten. Welke ommezwaai is nodig om 'gewone' mensen meer zeggenschap te geven over hun leven en leefwereld?

Door Riemer Knoop

Bij de afsluiting van een drukbezochte Faro-toogdag voor Zeeuwse erfgoedorganisaties en ambtenaren, eind september 2021, nam Ria Geluk, een prominente Schouwen-Duivelandse, de microfoon. 'Maar de meeste mensen hebben niks met erfgoed! Hoe kun je ze dan laten participeren? Terwijl iemands liefde voor zijn eigen historische bootje totaal geen erkenning krijgt!' De moderator mompelde wat, het publiek was best moe. En mevrouw Geluk werd, vond ik, met een kluitje het riet in gestuurd.

Dit voorval bevat in een notendop wat het pad naar Faro zo hobbelig maakt. Het grootste struikelblok is wel wat we verstaan onder erfgoed. Mevrouw Geluk gaat uit van gekende zaken. Een paleis hier, een grachtenpand daar, een molen, buitenplaatsen. Alles keurig wettelijk beschermd – alleen hebben de meeste mensen daar niet altijd zoveel mee. Maar een even groot struikelblok is de overheid zelf. Die wordt in haar zelfbenoemde rol als probleemeigenaar van het democratiseren van erfgoed niet door iedereen voetstoots begrepen. Wat weet die daar nou van? Mevrouw Geluk voelt zich met haar bootje door die overheid niet gezien of gehoord.

Een nieuwe geest

De grote ommezwaai van Faro zit 'm in het verrijken van het oude discours. Erfgoed, dat was waar de overheid een beschermingsregime op losliet ten behoeve van toekomstige generaties en op basis van zwaarwegende specialistische overwegingen. Daarnaast ontstaat nu de opvatting dat ook gewone mensen, in gemeenschappen, op basis van meer alledaagse waarden en uit engagement met hun eigen omgeving over die omgeving zeggenschap moeten kunnen krijgen, met bescherming als een van de instrumenten – van doel tot middel dus.

Een lange zin, en niet voor niets. Ik wil in oude termen het nieuwe pakken. Er is immers een nieuwe geest over ons vaardig geworden, noem het Faro. Op veel plaatsen in de samenleving groeit het gevoel van urgentie om bij het denken over en handelen met erfgoed ook uit te gaan van burgers en hun leefomgeving, wat heet, van burgers-in-hun-leefomgeving. Die horen betrokken te zijn bij het versterken van bestaande en het samen scheppen van nieuwe kwaliteiten van de wereld waarin we met elkaar willen vertoeven. Daarbinnen zijn, of ontstaan, erfgoedwaarden.

De grote ommezwaai van Faro zit 'm in het verrijken van het oude discours

In het archeologisch onderzoeksproject Wyldemerck van Jobbe Wijnen en Marjolijn Kok, zoeken voormalige bewoners van een Moluks-islamitisch kamp naar sporen van de plek waar ze ooit woonden. Foto: Jobbe Wijnen.

¹ Straatwaarden is een ontwerp onderzoekprogramma van de Reinwardt Academie AHK, Gordion (Riemer Knoop) en Sustainism Lab (Michiel Schwarz). Centraal staat het belang van sustainistische, sociaal-duurzame kwaliteiten als verbondenheid, gelokaliseerdheid, proportionaliteit en placemaking. Het steunt op eerder werk van Schwarz (onder meer de *Sustainist Design Guide*, 2013). Voor de ErfgoedAcademie ontwierp ik samen met hem een Development Kit.

Die omdraaiing in een manier van kijken, niet vanuit cultuur maar als cultuur, dat is het Straatwaardenperspectief.¹

Ik ben uitgenodigd om door die 'lens' naar de praktijkvoorbeelden in deze bundel te kijken, op het snijvlak van erfgoed, participatie en ruimte. Welke brede ontwikkelingen zitten daarin? Wat betekenen ze? Hieronder rafel ik eerst wat begrippen uiteen, benoem dan een handvol thema's, om te eindigen met een bezinning op mogelijke implicaties voor praktijk en beleid.

Recht op erfgoed

Het Verdrag van Faro is meer dan alleen nog wat meer mensen bij het erfgoed betrekken. Dat zou oude wijn in nieuwe

zakken zijn: in bestaande erfgoedregimes is al ruimte voor enige inspraak. En er is echt geen erfgoedzorger die zal beweren dat erfgoed geen maatschappelijke betekenis heeft. Het gaat in Faro om radicaal democratiseren, verontstatelijken en inclusiever worden. Noem het vermaatschappelijken – ik kies voor werkwoorden om de dynamiek te benadrukken.

De historie van het Faro-denken begint met de erkenning van ieders recht op erfgoed. Dat is een precisering van algemenere mensenrechten. De ongekend gewelddadige Balkanoorlogen uit de jaren negentig werden gekenmerkt door de systematische vernietiging van elkaars erfgoed, als een eerste stap naar genocide. Daar ligt de kiem voor het Faro-

verdrag, dat binnen tien jaar tot stand kwam – ongekend snel. Het is dan ook een makkelijke verplating om nu opeens te roepen dat 'erfgoed van iedereen' is. Het gaat juist om het omgekeerde.

Als we het bestaande erfgoed, al dat deftige spul dat Ria Geluk eronder verstaat, opeens van en voor iedereen verklaren, dan blijven we binnen het gekende erfgoedbegrip dat door de staat met zijn beschermingsregimes gesanctioneerd wordt – ook wanneer die overheid zich tegen jou keert. Maar het gaat om het tegendeel: ieder heeft recht op waardering, erkenning en bescherming van wat hij en zijn groep zelf belangrijk vinden. Ook en misschien wel juist wanneer dat niet des overheids keuze zou zijn. Het is daarbij een statelijke plicht dat recht vorm en inhoud te geven, en wel door af te zien van de eigen voorkeuren en expertregimes. Een paradox dus.

Groepen, buurten, kleuren

Het moet uiteindelijk om de samenleving gaan. Niet als een monolithische natie staat, maar als een weefsel van groepen, buurten, kleuren, *walks of life*. Het verdrag preciseert ze als 'erfgoedgemeenschappen', al bestaande maar denkkelijk ook groepen die door erfgoedprocessen nog wakker gekust kunnen worden. In de maatschappelijke praktijk blijkt keer op keer dat zich rondom kwesties gemeenschappen vormen. Weg met, of juist vóór Zwarte Piet, het standbeeld van J.P. Coen, de Regenboogwijk in Almere. Wie goed kijkt, ziet dat deze kwesties over iets anders gaan, vaak over veel zwaardere identiteitsissues. Erfgoed fungeert dan als platform.

De gemeenschappen verzetten zich

doorgaans tegen de dominante cultuur: het platteland tegenover de Randstad, de buitenwijk tegenover de grachtengordel, een religieuze, culturele of genderminderheid tegenover seculiere of gewone, witte oude heteromannen, migranten tegenover Eigen Volk, en natuurlijk de burger, een 'gewone' straat of buurt tegenover de stedelijke elite en haar bureaucratisch aplomb.

Die laatste weet zich gesteund door de macht van experts in wat Laurajane Smith in 2006 het *authorized heritage discourse*² doopte: het dominante erfgoedverhaal, de Gouden Eeuw, onze in beton gegoten, gepacificeerde orde als uitkomst van een noodzakelijk historisch proces. Daar wordt nu een tegenwicht voor geboden. In erfgoedland springt de nieuwe omgang met het collectieve slavernijverleden in het oog en, nauw verwant, met de plaats van bijvoorbeeld Molukkers en hun erfgoed in de samenleving.

Wereldwijde beweging

Het recht-op-erfgoed schept een ruimte waarin iedereen betrokken kan zijn. Die ruimte kun je individueel organiseren, dan ontstaan 17 miljoen gesegregeerde silootjes. Maar dat wil niemand. Maak er liever een systeemeigenschap van: de inclusieve samenleving. Participatie is dan het sleutelbegrip. Iedereen doet mee, samen werken aan iets groters. Er zijn veel gezichten voor die wereldwijde beweging om 'gewone' mensen meer zeggenschap over hun leven en leefwereld te geven. Grassroots, Bottom Up, Maker Culture, en in erfgoed en musea de Of/By/ForAll-beweging³ en LSA-bewoners⁴, om er maar eens een paar te noemen. Nieuwe opvattingen over een meer democratische orde

De nieuwe omgang met het slavernijverleden springt in het oog

² Met *authorized heritage discourse* doelt Australisch archeologe Laurajane Smith sinds 2006 op een eenzijdige, exclusieve manier van kijken en handelen ten aanzien van erfgoed: historicistisch, westers, upperclass.

³ Of/By/ForAll is een van oorsprong Amerikaanse museum- en bibliotheekbeweging, opgezet door Nina Simon (zie www.participatorymuseum.org). Musea zijn platforms van, door en voor allen in de buurt. Lijkt op het ecomuseum uit de jaren zeventig.

⁴ Het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve bewoners (LSA) is een netwerk van lokale bewonersgroepen met nu 2500 initiatieven. Doel is het realiseren van sociaal-duurzame buurten en wijken. Zie www.lsa-bewoners.nl

Wie werkt in de geest van Faro moet zich met mensen bezighouden

5 Archon Fung (Harvard) is de auteur van de veel geciteerde studie 'Varieties of Participation in Complex Governance' uit 2006, waarin hij op zoek is naar vormen van participatie volgens meer dimensies (Democracy Cube).

6 De ministeries van OCW en VROM richtten voor het Erfgoed en Ruimteprogramma 'Belvedere' (1999-2009) drie leerstoelen in. In hun eindrapport 'Karakterschetsen' verrieken de hoogleraren de erfgoedtheorie met een belangwekkende sector-factor-vector-metafoor.

spelen daarbij een grote rol. Zo wordt de kloof tussen burgerij en bestuur aangekaart door denker-doeners als David Van Reybrouck en Herman Tjeenk Willink.

Tegelijk begeef je je met een ongekwalificeerd beroep op participatie op een glibberig vlak. Het gaat al snel om schijnparticipatie, een neoliberale smoes in de vorm van repressieve tolerantie en Bühnnewerk. Aan het risico van schijnparticipatie kun je ontsnappen door van eendimensionaal denken in omhoog of omlaag (de 'participatieladder') over te gaan naar iets met meer variabelen. Want denk je alleen in termen van wie de baas is, dan zie je op zo'n ladder slechts een enkele opklimmende lijn, van machteloos jaknikvee naar alle-touwtjes-in-handen-hebben. Maar er zijn veel meer dimensies mogelijk om verschillende stijlen van participatie in de vingers te krijgen. Uiteindelijk gaat het om *agency*, zeggenschap en (zelf)beschikking.

Zo stelt de Amerikaanse politicooloog Archon Fung⁵ een *democracy cube* voor langs drie assen: hoe deelnemers geselecteerd worden of zich selecteren (rechtvaardigheid), hoe representatief ze zijn (legitimiteit) en wat voor gewicht de uitkomst heeft (reikwijdte). Een bewuste keuze kunnen maken tussen stijlen van participatie in governance lijkt me voorwaarde voor nieuwe vormen van betekenisvol en productief engagement. Zo'n stijl moet passen bij de aard van het onderwerp. Wat betreft erfgoed zijn er nu eenmaal onderwerpen die (voorlopig) tamelijk onwrikbaar zijn – het Paleis op de Dam – en andere die zich voor meer actieve betrokkenheid lenen – het oudste voetbaltrapveldje in Amsterdam of de bestemming van een voormalig

industrieterrein-annex-rafelrand.

Verrijkend

Maar niet alleen de valkuil van schijnparticipatie maakt het onderwerp zo lastig. Participatie leidt hoe dan ook tot weerstand. Op het moment dat leken (de term alleen al) toetreden, waar dan ook in, dan moeten inhoudsexperts afzien van hun primaat. Ze moeten zeker meedoen, maar hebben niet meer het laatste woord. Archeologen, mijn eigen beroepsgroep, roepen dan: 'Als iedereen moet mogen opgraven, waarom heb ik er dan zeven jaar voor moeten studeren?' En gelijk hebben ze, alleen gaat het daar niet om. Anderen toelaten is verrijkend, niet vervangend.

Deze 'vermaatschappelijking', zoals de Belvedere-hoogleraren⁶ de evolutie van zienswijzen op erfgoed noemden, hebben Michiel Schwarz en ik in ons Straatwaardenonderzoek uitgewerkt en genuanceerd. We zagen dat door die vermaatschappelijking het onderwerp 'erfgoed' zelf is gaan veranderen, plus de manier om daarmee om te gaan. En daar verzet de oude systeemwereld zich tegen. Daarom ook wordt participatie vaak als een extraatje weggezet, komt ze achter aan de rij, is ze iets voor na vijven of reden tot acute cognitieve dissonantie.

Sticky stuff

Het dozijn situaties waar deze bundel over rapporteert geeft een redelijk breed beeld van de implicaties en kansen die werken op de manier van Faro biedt. Ik keek daar vanuit het perspectief van mijn eigen Straatwaardenonderzoek naar. Dat betekende dat ik vooral gespitst was op aspecten als verbindingen tussen mensen,

Bij het project 'De eenzame rups, samen op zoek naar geluk' in het brugwachtershuisje Draaibrug in Dordrecht komt een voorbijganger een praatje maken. Foto: Jeronimus van Pelt.

toekenning van situationele betekenissen ('erfgoedmaken'), toelating van derden (*other knowledges*) en het belang van het lokale. Zonder dat ik inductief belangrijke rode draden door al die ervaringen wil ontwaren, trof mij een vijftal thema's. *Sticky stuff* van uiteenlopende aard, maar tezamen vormen ze vier wanden van een hokje, met een bodem.

Wie werkt in de geest van Faro moet zich met mensen bezighouden. 'Als dat je niet ligt, wordt het wel erg lastig,' zei een van de geïnterviewde projectleiders onmiddellijk. Dat menselijke aspect betreft primair de relatie overheid-burger. De regelingen, systemen, regimes en procedures voor de omgang met erfgoed zijn niet automatisch op het belang van de burger of aanpalende betrokkenen gericht. Bij een overheid oor vinden maakt niet zelden moedeloos, en al helemaal steun proberen te krijgen voor activiteiten die ruimte eisen voor eigen erfgoedinitiatief van burgers, woongroepen of samenwerkende buurtgroepen. De initiatiefnemer van het Leidse Singelpark gooide er meermalen het bijltje bijna bij neer.

De *mindset* bij overheden is niet geschikt voor het omdenken van brugwachtershuisjes. Zonder nu meteen aan de grimmige Kindertoelagaffaire te denken, blijft het bouwen aan vertrouwen tussen overheid en burger vooral een kwestie van tijd. Tot wel een decennium. De overheid, maar ook instituties, zijn nu eenmaal op modernistische leest geschoeid. Ze zijn taakgericht en werken projectmatig, met de burger als klant

('klager') in een eenmalige transactie. Terwijl participatieve opgaven die van betekenis zijn voor de leefomgeving gekenmerkt worden door hun procesmatige aanpak, onaffe karakter en kwaliteit van relaties daarbinnen. Dat leidt tot fricties, zich niet gehoord weten. Zoals bij Ria Geluk en haar bootje.

Een mooi lichtpuntje

Paradoxaal genoeg speelt daarbij op erfgoedgebied ook een ouderwetse aanneme over de rol van de overheid. Enerzijds verwacht de samenleving dat die ruimte creëert voor eigenaarschap van burgers. Oké. Maar anderzijds wordt ze tegelijk gezien als belangrijkste 'redder' van erfgoed dat 'bedreigd' wordt. En als de overheid dat niet doet, wordt ze niet vertrouwd. Een mooi lichtpuntje is de experimentele VU/Reinwardt Academieopleiding (minor Erfgoed en Ruimte). De erfgoedprofessionals van straks zullen nadrukkelijk ook faciliterende en medierende rollen moeten kunnen vervullen. Daarom werden ze op de eerder genoemde Zeeuwse erfgoeddag al gekshekend, maar daarom niet zonder serieuze ondertoon, tot 'erfgoedopbouwwerker' gedoopt.

Het gaat niet om materie maar om relatie. Betekenis staat nooit op zichzelf maar is verbonden met iets of iemand die die toekent. Dat inzicht levert een breuk op met het hedendaagse discours. Tijd, benodigd voor het opbouwen van vertrouwen, kost geen geld maar levert juist meer waarde op. Het omdraaien van die

factor tijd geldt niet alleen naar voren maar ook naar achteren.

In haar actortheorie benoemt Elyze Storms-Smeets, van de Westerveld-leerstoel participatieve ontwikkeling, complete 'erfgoedgeneraties' tot makers van het landschap, soms vanaf begin 18de eeuw. Dat ze die in haar analyse respecteert, en daarmee de tijd niet als beperkende maar als verrijkende factor aanmerkt, is een wezenlijke breuk met het kale modernisme waarin we in een ahistorisch nu de zaken wel effe heel anders gaan doen. Zo'n transtemporele verbondenheid maakt dat Faro geen oude wijn in nieuwe zakken is, maar een copernicaanse revolutie in governance.

'Maar hoe dan?'

Iedereen begrijpt dat erfgoed in combinatie met participatie-op-z'n-Faro's tot nieuwe vormen van engagement zal leiden. Het moet anders, vriendelijker, opener, van onderop. Maar tegelijk klinkt het vaak: 'Heel mooi, maar hoe dan?' en 'Wees eens concreet!' In gesprekken met de praktijkmensen uit deze bundel tekende ik meer dan eens de verzoeking op dat ze graag een *toolkit* hadden om gericht aan de slag te kunnen. Als betekenisvol herbestemmen voor BOEi niet zonder netwerken blijkt te kunnen, zonder de buurt een stem te geven, te bouwen op lokale knowhow: hoe dóe je dat dan, en bij voorkeur efficiënt en effectief?

Dat overkwam mij in mijn eigen onderzoek ook. De ErfgoedAcademie wilde vooral graag weten hoe cursisten *praktisch* toegerust konden worden. Let wel, het gaat niet zozeer om kennis als wel om knowhow. Er is genoeg theorie,

Deelnemers aan de Wijken Welkom-avond voor/door Schiedam-Nieuwland zitten op het plein van het Stedelijk Museum Schiedam. Fotografie: Aad Hoogendoorn

en er zijn legio casussen, bijvoorbeeld op de RCE-website over Faro, waar die aan kan worden getoetst. Alleen: waar te beginnen? Wat moeten we dóen?

Zo'n handelingsverlegenheid stemt tot nadenken. Waarom is het zo moeilijk op dit terrein een eerste stap te zetten? Misschien is het onbekendheid, weinig traditie, geen haakjes zien. Maar het kan ook zijn dat er echt sprake is van een paradigmaverschuiving. Als alles anders is – de rollen, de spelers, het spel, niet resultaat maar proces – en je prikt op één aspect in, dan kom je er al gauw achter dat elders in het spel onvoldoende aan voorwaarden wordt voldaan. Je wilt dus eigenlijk overal tegelijk zijn. Je moet radicaal zijn, een beetje participatief kan niet. Effect: je doet niks.

Het kan ook zijn dat kennis, in de oude wereld althans, zich makkelijk laat formaliseren, maar knowhow niet. Gevoegd bij het feit dat erfgoed in de nieuwe manier van denken vooral iets is dat lokaal betekenis heeft, en dat lokale gemeenschappen vooral voor hen passende vormen moeten vinden zich daartoe te verhouden, dan is duidelijk dat er nooit sprake kan zijn van een blauwdruk of een *one size fits all*. Daarom maakten wij voor Straatwaarden geen toolkit maar een werkpakket waarmee mensen hun eigen gereedschap kunnen maken. Elke situatie vereist immers andere middelen, ondanks gemeenschappelijke basispatronen. Dat inzien, de tools zelf ontwikkelen en jezelf ermee leren werken – dat kost weer zeeën van tijd. Terug naar Af, zie vorig punt.

Hoe dóe je dat dan, en bij voorkeur efficiënt en effectief?

Een straatinterview van de Kerkvernieuwers, bij de Oude Kerk in Amsterdam. Foto: Kerkvernieuwers.

Breed platform

Een belangrijk begrip in het Faro-denken is 'integraal'. Logisch, wanneer burgers-in-hun-leefomgevingen centraal staan. Die zijn immers niet geïnteresseerd in loketten, disciplines, takken van sport en wat er verder sinds de industriële revolutie is bedacht aan arbeidsdelingen, hokjes, specialismen en faseringen. Daarvan loskomen blijkt nu bijkans onmogelijk, ook in de praktijkvoorbeelden in deze bundel. Alles blijft verkokerd, in silo's, of onbereikbaar in processtappen. 'Participatief waarderen' (in het onderzoek van Van Helbergen) is niet te reduceren tot één processtap (eerst dit, dan dat) – neem je mensen serieus, dan zijn die voortdurend met waarden bezig, niet alleen op dat ene moment in dat ene hokje.

Bij het herbestemmen van brugwachtershuisjes loop je tegen een muur van ambtelijke verkokering op. Het bijeenbrengen van stakeholders door de Kerkvernieuwers is lastig omdat ieder zijn eigen invalshoek moet ontstijgen. Integraliteit vraagt om een breed platform dat uitnodigt voor het onderzoeken van gedeelde aspiraties. Zo'n platform kun je trouwens zelf maken. De Kerkvernieuwers en initiatiefnemers van de brugwachtershuisjes traden al doende zélf als platform op. De een door series meetups te organiseren en zich te verbinden met een veelbelovende jongerenbeweging, de ander door *walk your talk* in de praktijk te brengen en zelf als platform het goede voorbeeld te geven aan de clubs die ze wilden overtuigen van de meerwaarde van integrale herbestemming.

Bij BOEi ontwikkelde de uitvoerder van het Faro-onderwerp zich bovendien tot interne aanjager en verbinder, nadruk-

kkelijk zonder vastgelegde functie. De integraliteit in die rol kom je ook tegen in het MeeMaakPodia-programma⁷ van het Fonds voor Cultuurparticipatie (FCP). Bij de meer dan dertig 'trajecten' die musea, theaters en bibliotheken op het pad van participatieve experimenten zetten, bleek de rol van een 'dinges'⁸, een fixer essentieel. Zonder stadsprogrammeur, *urban curator of social designer* kom je niet ver.

Naast elkaar

Mij lijkt de notie integraal zelf een probleem. Het is zo'n kamerbreedtapijterterm, we moeten alles meenemen, een regeling voor iedereen ontwerpen. Het komt uit een typisch bestuurlijk repertoire dat verticale beheersing vooropstelt, niet horizontale betrokkenheid. Er zit ook een inherente vingerwijzing in voor overheden: minder verkokerd werken (wat me een prima idee lijkt) en tevens minder versnipperd (wat gezien het belang van lokale sociaal-duurzame oplossingen dan weer minder lonkt).

Daarom zouden we integraliteit in Faro-verband beter kunnen opvatten in horizontale dan verticale zin, nevenschikkend in plaats van onderschikkend. Samenwerken, transdisciplinariteit: misschien werken die het beste in een overzichtelijke context. Uit het Straatwaardenonderzoek kwam naar voren dat bewustzijn van schaal en proportionaliteit essentieel is voor sociale duurzaamheid.

De crux van 'Faro' is om mensen en groepen uit hun cocons te halen, ze niet tegenover elkaar maar naast elkaar te zetten. In elk geval ze daartoe te verleiden. Dat is dat 'verbindende' dat zo vaak in beleidsstukken over erfgoed

voorkomt. De Kerkvernieuwers willen de generatiekloof overbruggen. Jong is ook divers. BOEi ontdekt dat het zich bij het participatief herbestemmen van de Amsterdamse Markthallen echt moet verhouden tot grote groepen buurtbewoners met een migratieachtergrond. En dat dat ten enen male niet lukt als in eigen huis niet ook diversiteit als uitgangspunt is genomen. Alweer: *walk your talk*.

En aan de VU/Reinwardt Academie komt het onderwijs erachter dat de nieuwe erfgoedprofessional niet uit zijn ei komt zolang de studentenpopulatie niet een zekere diversiteitsdrempel overschrijdt. Bij de Utrechtse *walking seminars* met het thema slavernijverleden is diversiteit zelfs het centrale onderwerp. Hoe verplaats je je in een ander, hoe geef je ruimte aan meer gezichtspunten?

Moed

Ik denk dat de weg nog lang zal zijn. Meerstemmigheid zit in de keuze van wie meedoen, dus ook in het laten bepalen van de agenda door wie nog niet gehoord werd, en in de regels van het spel die óók recht moeten doen aan toetreders die je nog niet kent. Diversiteit en inclusie zijn amorfe begrippen, je weet wel zo ongeveer wat bedoeld wordt, maar het is ook onbestemd gestamel. Op welke voorwaarden 'mogen' anderen meedoen, zitten die daar wel op te wachten (Ria Geluk: 'Mensen hebben niks met erfgoed'), in hoeverre mag het discours zélf veranderen dankzij, door of als voorwaarde voor die toetreding? Een netelige kwestie: hier komt die handelingsverlegenheid waardoor om toolkits werd gevraagd weer in beeld.

Zonder stadsprogrammeur, urban curator of social designer kom je niet ver

⁷ MeeMaakPodia is de naam van de regeling waarmee in 2018-2022 het Fonds voor Cultuur Participatie (FCP) programmerende cultuurinstellingen stimuleert om radicale participatieve praktijken verder te ontwikkelen.

⁸ Een dinges is een eigentijdse netwerker die opereert op het raakvlak tussen formele en informele systemen. Zie Hans Bosselaar, 'De ontdekking van de Dingies. Kampioen van het hedendaagse netwerken', Amsterdam, 2018.

Ik vermoed dat het om moed zal gaan, moed om met elkaar onderzoekend (mee) te ontwerpen aan de eigen, lokale leefwereld in optimaal open, half gedefinieerde processen die in hun relationele kwaliteit nieuwe waarden scheppen – en daar de tijd voor nemen. Een nieuw vocabulaire kan misschien helpen – de september 2021-workshop wees uit dat daar nood aan was (kader).

Controlevragen om grip te krijgen op 'Faro'.

Als je het hebt over...	...vraag je dan af:
vrijwilliger, bewoner, betrokkene	→ wie doet, wie maakt dingen, wie beslist (mag doen...)?
erfgoed en erfgoed	→ van wie, voor wie, door wie?
leefomgeving, leefwereld, buurt, wijk, streek, land	→ waar begint / eindigt lokaal?
expert, deskundige, proces/ inhoud, knowhow	→ wat voor soorten inhoud/knowhow zijn minimaal nodig?
zeggenschap, eigenaarschap, beschikkingsrecht	→ welke vormen van engagement zijn er en willen we?
vermaatschappelijken	→ hoe weet je wanneer je onderwerp vast-vloeibaar-gas (sector-factor-vector) is?

Zo gemêleerd mogelijk

Een laatste observatie betreft niet zozeer een concreet gemeenschappelijk element in de hier besproken situaties, maar is eerder een mijmering naar aanleiding daarvan. En dat is de rol van platforms. Daarvan zijn al eerder aspecten aan de orde gekomen, maar ik denk dat de aard van het onderwerp het verdient er iets langer bij stil te staan.

In dit essay heb ik willen bepleiten dat met 'Faro' gemeenschappen zeggenschap en eigenaarschap krijgen over hun leefomgeving. Ik heb duidelijk proberen te maken dat die gemeenschappen dan het beste in co-design kunnen werken aan gewenste (erfgoed)aspecten van hun

leefomgeving, en dat daarbij de kwaliteit van het proces en de relaties vooropstaat. Onderling en met andere spelers, en beide in een zo gemêleerd mogelijke samenstelling. Dan zal het ontwerp niet het vertrekpunt maar de uitkomst zijn.

Voor zo'n proces is een drager nodig waarop dat zich kan afspelen, een platform dat mensen bijeenbrengt en waar ze zich gezien weten. Er is geen vaste vorm. Het kan een reeks ontmoetingen zijn, zoals de serie meetups bij de Kerkvernieuwers. De initiatiefnemers: 'Het gaat eigenlijk niet om die kerken, die zijn aanleidingen voor het openbreken van een gestolde governance.'

Een platform kan ook een bepaald soort procedure zijn, zoals de haalbaarheidstrajecten die BOEi in zijn casussen aan herbestemmingen laat voorafgaan. Om dat goed te doen moet je *embedded* zijn, en de participatiegedachte zelf in praktijk brengen. Maar ook een gezamenlijke, welhaast rituele daad als de *walking seminar* kan een platform zijn, de stadswandeling waarmee een groep zich tot het Utrechtse slavernijverleden verhoudt. En bij de beweging om brugwachtershuisjes ('zwerfkatjes') te herbestemmen fungeert de stichting zelf ook als platform – een katalysator om kennis te delen en elkaars energie richting te geven.

Wie goed kijkt, ziet dat er op die platforms precies het soort dynamiek plaatsvindt dat nodig is: open design-processen, meerstemmigheid, mensen die zich in al hun diversiteit gezien weten rond kwaliteiten van hun leefomgeving. Het dozijn betrokkenen uit de Faro-praktijkvoorbeelden in deze bundel werkt ook zelf als platform, onderling en naar de RCE toe, wanneer ze althans vaker als

Foodfestival in de Markthal in Amsterdam. Foto: Piet van der Meer.

platform bijeen zouden komen. En het Faro-team zelf doet dat op zijn beurt weer, voor enige tijd, binnen de rijksdienst.

Wat nodig is

Beschrijven de Faro-casussen in dit programma vaststaande feiten? Zeker niet, ze vormen raaklijnen aan een onderwerp dat lastig te benoemen is en dat ook zelf in beweging is. In het Straatwaardenonderzoek is geprobeerd het te benoemen als 'erfgoedmaken', in nieuwe vormen van engagement. In dit essay wordt duidelijk dat er nu ook een politieke wil is om andere vormen te verkennen. De vraag is welke stappen nodig zijn om verder te komen. Ik denk eigenlijk niet dat het stappen zijn, maar een samenstel van omdenken en -doen, langs een beperkt aantal lijnen van transitie. Tezamen vormen die, met een metafoor ontleend aan het Straatwaardenonderzoek, een weefsel:

» Van transactie naar relatie

Erfgoed is geen ding of eigenschap maar een kwaliteit, een toegekende (positieve) waarde. Maar waarde is een contextueel en relationeel begrip. Er moet altijd bij: voor wie, waarom, en wanneer, in welke

situatie. En relaties vergen tijd, engagement en wederkerigheid. De kwaliteit van de verhouding tussen burger en overheid als belangrijke spelers in het nieuwe veld moet het steeds meer hebben van gevoel voor tijd, de eis het samen te doen en een attitude van openheid wat betreft proces, uitkomst en kring van betrokkenen.

» Van kennis naar knowhow

Knowhow is kennis en expertise weten toe te passen in telkens wisselende, con-

Er is nu ook een politieke wil om andere vormen te verkennen

crete situaties die door spelers en plaats bepaald zijn. Erfgoedmaken is gelokaliseerd en veronderstelt specifieke, door en met mensen beleefde situaties. Van ruimte naar leefomgeving. Maar ook van universele naar gelokaliseerde kennis, dus met plaats voor ook andere, voor die plaats relevante knowledges (meervoud). Dat is die 'vermaatschappelijking' van omgang met erfgoed die al enige tijd in erfgoedtheorie en vastgoedpraktijk (LSA) opgeld doet.

» Van participatie naar zeggenschap

'Participatie' veronderstelt meer partijen rond een onderwerp waar een van de partijen de andere toestaat er ook iets mee te doen. Elementen zijn dan, in het klassieke bestuurlijke discours, toegang en inspraak. Faro gaat wezenlijk verder dan participatie, het draait de verhoudingen om. Het gaat om recht op zeggenschap en medebepalen. Een ander serieus nemen is zelf een stap terug doen, óók in het procesontwerp en zeker in eigenaarschap. Omdat er geen vaste uitkomst is, wordt het een zoektocht naar voor concrete mensen en omgevingen betekenisvolle vormen van engagement.

» Van blauwdruk naar dynamisch ontwerp

De modernistische modus gaat uit van universele modellen om maximale doelmatigheid en doeltreffendheid te bereiken. Daarin worden samenlevingen als verzamelingen van autonome, inwisselbare individuen opgevat. Onze tijd vraagt om specifieke vormen van engagement, die ontworpen zijn om lokaal ingebedde waardengemeenschappen optimaal te laten gedijen. Omdat lokale spelers, situaties en leefomgevingen altijd uiteenlopend zijn, moeten 'erfgoedregimes' ook vele gedaanten aan kunnen nemen – wat een set vaste principes als basis niet uitsluit.

Faro-transities (vrij naar Sustainist Design Guide, M. Schwarz, 2013)

van transactie	naar relatie
van erfgoed	naar erfgoedmaken
van kennis en expertise	naar knowhow, die in situaties weten in te zetten
van participatie, inspraak	naar eigenaarschap, zeggenschap
van ruimte, ruimtelijke ordening	naar leefomgeving
van ontwerpen voor	naar ontwerpen met
van erfgoed, beschermen	naar erfgoed, erfgoedmaken

Nieuw, aanvullend perspectief

Is wat hier eerder is beschreven allemaal waar? En zo ja, wat nu? De vraag of al dit moois ook waar is, wordt vaak gesteld. 'Ja, maar hebben we het dan altijd fout gedaan?' En als de vraagsteller zich realiseert dat de geest van Faro niet verdringt maar verrijkt, andere ziens- en handelwijzen toelaat, dan wordt de vraag: wat moet er gebeuren?

Er is, met andere woorden, een nieuw, aanvullend perspectief nodig om gemeenschappen terug in het centrum van de dynamiek te plaatsen en vandaaruit te gaan handelen. Hoe zoiets eruitziet zal per plaats en onderwerp verschillen, dat kan niet anders. Er is een heel arsenaal aan tools ontwikkeld om aan de slag te gaan. De combinatie van houdingen, instrumenten en perspectieven zal, denk ik, de volgende ingrediënten bevatten.

1. Nieuwe erfgoedprofessionals zijn (ook) social designers, urban curators, mediators. Ze zijn *embedded* en gaan langs deuren, niet om 'op te halen' maar om mensen uit te nodigen zich gezien te laten weten. Daar heb je een verbindingsplatform voor nodig. Verhalenhuis Belvédère is zo'n verbindingshuis.
2. Overheden geven zelf het goede voorbeeld, als eigenaren van 'erfgoed' maar vooral als bestelverantwoordelijke, marktmeester en Faro-verdragspartner. Ze zijn pas geloofwaardig als ze de waarden uit het manifest hierboven ook zelf omhelzen en internaliseren. De-moderniseren zichzelf niet de omgang met erfgoedkwaliteiten en de daarbij behorende gemeenschappen, dan resten warboel, schijnheiligheid,

Drukte tijdens een tentoonstelling in Verhalenhuis Belvédère. Foto: Verhalenhuis Belvédère.

3. Gekende vormen van erfgoedzorg voldoen grotendeels vast wel. In de Belvedere-metafoor van sector-factor-vector⁹ gaat het om maatschappelijke aggregatiefasen: vast-vloeibaar-gas. Maar zeker in gasvorm en bij overgangen moet beslismacht kunnen verschuiven naar maatschappelijke eigenaren en spelers in de leefomgeving. Het vetorecht van de overheid, bij vergunningverlening, zou een betrokkenheidsbelofte kunnen zijn op basis van empathie en vertrouwen. Er is vast meer dan een simpel 'doe maar' of 'njet'. En de samenleving is geen vandaal en is ook niet geneigd tot alle

kwaad.

4. Meer gewicht voor het lokaal-publieke belang bij beslissingen over erfgoed, en wel toegespitst op schaalniveau. Wat is lokaal erfgoed en hoe ziet lokaal erfgoedmaken eruit? Hoe geven we nabijheid de belangrijke plaats die ze verdient? Hoe creëren we de beste voorwaarden waaronder vermaatschappelijking van omgang met bestaand en ontluikend (sociaal) erfgoed optimaal tot zijn recht komt? Dat komt dus neer op het ontwerpen van vormen waarin we het met elkaar kunnen hebben over in wat voor wereld we met elkaar willen leven. Niet toevallig ook het thema van de 17de Architectuurbiënnale in Venetië (2021): *How will we live together?*

Er is vast meer dan een simpel 'doe maar' of 'njet'

⁹ Verhalenhuis Belvédère Rotterdam is een voorbeeld van een initiatief dat de participatie voorbij is, in activiteiten, governance, erfgoedvorming en het leggen van verbanden met en tussen stedelijke gemeenschappen. Zie: www.belvedererotterdam.nl/verhalen-voor-thuis

Hoogst opportuun

Nu bestaat er voor alle vier elementen vast al een waaier aan instrumenten, of de mogelijkheid daartoe, in beleid, wet- en regelgeving en als R&D. Wat hier nog niet bestaat zijn Community Land Trusts¹⁰, ofwel maatschappelijke eigendomsvormen die tegenwicht kunnen bieden aan een al te geliberaliseerde vastgoedmarkt en de wereld van de ruimtelijke ordening. In Nederland biedt de LSA al wel voor-

Zet je mensen centraal, dan is erfgoed geen uitgangspunt maar een uitkomst

beelden van ont-economisering van de vastgoedwereld en finance ten behoeve van andere, maatschappelijke waarden. Die ontwikkelingen liggen specifiek in het verlengde van de Omgevingswet, maar zijn ook in het kader van Faro hoogst opportuun.

Een bijzonder instrument om burgers zeggenschap over hun eigen omgeving terug te geven is geld. Subsidies, bijdragen, zaaigeld. Organiseren van lokaal relevante kennis en knowhow, professionaliseren van je eigen groep, inhuren van social designers, ontwerp en gebruik van een geschikt platform – het kost altijd geld, en aangezien die zeggenschap een recht betreft zal ook de overheid z'n portemonnee moeten trekken.

Alleen staat de 'subsiëringstijl' die de laatste decennia is ontwikkeld de burger daarbij lelijk in de weg. Het is voor een gewoon mens bijna niet te doen. In de vaderlandse werkelijkheid gaat het steeds meer om projectgewijs werken met meetbare resultaatverplichting en een

zware verantwoordingslast. Maar participatief handelen in de geest van Faro is een inspanning met ongewisse uitkomst door niet in fondsenwerving getrainde organisaties. Daarvoor zijn andere financieringsstijlen nodig dan subsidieregimes en projectcarroussels. Als het om een recht gaat, dan moet het ook voor burgers – letterlijk – haalbaar zijn.

Terug naar Ria Geluk. Iedereen heeft het recht om mee te bepalen hoe zijn of haar directe wereld eruitziet, in aanvulling op en vast ook wel ter gedeeltelijke vervanging van het deliberatieve, democratische spel in gemeenteraad en Kamer, dat schaal/afstand en het delegeren van onderhandeling impliceert. Faro biedt mooi gedachtegoed voor een alternatief. De dozijn voorbeelden in deze bundel geven een indruk van waar je dan zoal tegenaan loopt. Zet je mensen centraal, dan is erfgoed geen uitgangspunt maar een uitkomst. Dat verandert het hele spel, de spelers en de dynamiek. Echt. Let's dance.

*Riemer Knoop is zelfstandig cultuuradviseur (www.gordion.nl).
Met dank aan mede-Straatwaardenonderzoeker Michiel Schwarz.*

¹⁰ Community Land Trusts: begonnen in de VS, thans wereldwijd opererende, democratische non-profits voor bezit, ontwikkeling en beheer van land ten behoeve van een gemeenschap. Zie: www.communitylandtrusts.org.uk/about-clts/what-is-a-community-land-trust-clt

VERBODEN
ZICH BINNEN DIT
GEBIED TE BEVINDEN